

**ЦИКЛИЧНОТО ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ И
ТРУДОВИЯТ ПАЗАР В БЪЛГАРИЯ 1990-2010 Г.
(ПРИЧИННО-СЛЕДСТВЕНИ ВРЪЗКИ, РЕАЛНОСТИ И
ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА)**

*Изследвана е връзката между икономическия цикъл и развитието на пазара на труда за различни периоди от икономическия цикъл през годините 1990-2010 г. Въздействията на цикличното икономическо развитие върху този пазар е проследено чрез оценки на степента на балансираност на търсене и предлагане на труд, реструктурирането на заетостта, мобилността на работната сила и гъвкавостта на пазара. Анализирани са и влиянието на други, външни и вътрешни фактори в различните етапи от цикъла. Направени са изводи за връзката на растежа и заетостта през отделните етапи, като е открита по-силната зависимостта в преходния период и по-слабото влияние на растежа върху заетост в периода на стабилизация и растеж. Очертана е значимостта на стабилизацията за реструктурирането на работната сила, за развитието на формите на заетостта и за засилване на мобилността на работната сила. Повишаването на гъвкавостта на трудовия пазар чрез усъвършенстване на неговите институции и законови основи е разглеждано в контекста на инструмент за омекотяване въздействието на цикличното икономическо развитие върху пазара на труда.
JEL: J20; J22; J23*

Увод

За последните двадесет години трудовият пазар в България претърпя същностни промени. Началото е свързано със замяната на централизираното планиране с пазарно регулиране на търсенето и предлагането на труд. Тази промяна включва не само подмяна на механизмите на регулиране на трудовите отношения, но и създаването на нова законова база и институции на пазара на труда. Измененията в нормативната уредба на трудовите отношения и на представителните институции на основните агенти на трудовите отношения (работодатели, работници и държава) са също част от процеса на изграждане на пазарни трудови отношения.

¹ Искра Белева е проф. д-р в Институтът за икономически изследвания при БАН, секция Макроикономика, тел: 02-8104034.

Развитието на пазарните механизми в трудовите отношения променя и характера на връзките на този пазар макроикономическата среда². Засилва се влиянието на цикличното икономическо развитие върху динамиката и структурата на търсенето и предлагането на труд. Определящи по отношение на търсенето на труд стават инвестициите в икономиката, нейната структура, динамиката на износа и вноса. Предлагането на труд е зависимо преди всичко от особеностите на демографските процеси и най-вече от динамиката на естествения прираст на населението. В условия на пазарно детерминирани трудови отношения обаче предлагането на труд е производно и на редица макроикономически параметри като динамиката на доходите на домакинството, обусловена от равнището и динамиката на работната заплата, пенсиите, обезщетенията за безработица. Социалните политики на държавата по отношение на рисковите групи в обществото също имат значение за определяне на поведението им в пазара на труда или за тяхното участие/неучастие в него. В развитието на предлагането на труд предимство придобиват все повече пазарните параметри, определящи стопанското поведение на индивидите, фирмите и държавата.

Вече двадесет години развиващият се пазар на труда е обект на изследване от различни аспекти: динамика на основни параметри и обуславящите ги фактори; структури и елементи на пазара на труда; институции и законова рамка и тяхното развитие; сегментация и сегрегация на пазара на труда и т.н. (Владиминова, К., 2009; Дулевски, Л. 2009; Цанов, Луканова, 2006; Колектив, Трансформациите в труда, 2009; Колектив 1993; Белева, Цанов, Зарева, Добрев, 1996; Beleva, Jackman, Nenova, 1995; Колектив, 1997; Белева, 2001; Белева, Цанов, Велкова, 2009). В тези изследвания са формулирани редица виждания относно особеностите на българския преход и неговите проблеми в по-близък или по-далечен хоризонт. В тях са анализирани взаимовръзките между трудовия пазар и макроикономическата среда, като са установени важни въздействия на макросредата и вида и формата на трудовите отношения, на тяхната гъвкавост и възможностите за мобилност на работната сила. В тези изследвания се проучва и наличието на връзки и зависимости между основни параметри на трудовия пазар – заетост, безработица, равнище на заплащане, в условията на променяща се политика на трудовия пазар и нормативна регламентация на трудовите отношения.

Въпреки наличието на редица изследвания, посочени по-горе, въпросът за влиянието на икономическото развитие върху динамиката и конфигурацията на трудовия пазар от гледна точка на неговата цикличност в България засега остава неизследван. Основание за необходимостта от изследването на този проблем дава още и фактът, че влиянието на цикличността в икономическото развитие в условията на Единния европейски пазар придобива нови измерения за страните-членки, сред които е и нашата.

² Макроикономическата среда представя основните макроикономически параметри на икономическото развитие.

Изследователските задачи са: (а) да се направи профил и да се очертаят предизвикателствата пред пазара на труда в различните етапи от неговото развитие; (б) да се характеризира динамиката на основни параметри на пазара на труда (търсене и предлагане на работна сила; структурни промени; гъвкавост и мобилност; законови и нормативни регламенти) в зависимост от етапите и фазите на икономическия цикъл; (в) да се направят изводи за устойчивите връзки на цикличността в икономиката и трудовия пазар, които да подпомогнат процеса на формулиране и прилагане на политики на пазара на труда в различна макроикономическа среда.

Авторските хипотези са: (а) има ли зависимост между динамиката на параметрите на пазара на труда и цикъла на икономическо развитие; (б) какъв е времевият лаг в проявлението на това въздействие и изменя ли се неговата продължителност във времето; (в) съществува ли връзка между провежданата политика на пазара на труда и цикличното икономическо развитие.

Отчитайки многостранността на взаимовръзката между растежа и заетостта, това изследване на развитието на трудовия пазар в България в циклична икономическа среда се ограничава до анализ на част от причинно-следствените взаимовръзки. Ограничението включва предварително определени характеристики на трудовия пазар като: търсене и предлагане на труд; структурни промени в работната сила; динамика на мобилността на труда, разбираана в широкия смисъл на движение на работната сила не само по вертикалните и хоризонталните позиции, но и като “излизане” и “влизане” в пазара на труда; гъвкавост на този пазар по отношение на законодателството и институциите, които се анализират в различните периоди (под-периоди) на икономическия цикъл. Изследването използва количествени параметри и качествени оценки за динамични и структурни промени на работната сила, заетостта и безработицата, както и за изменения в нормативната база и институционалната подкрепа на трудовия пазар.

1. Връзки и зависимости между основни макроикономически параметри и трудовия пазар в различни периоди от икономическото развитие

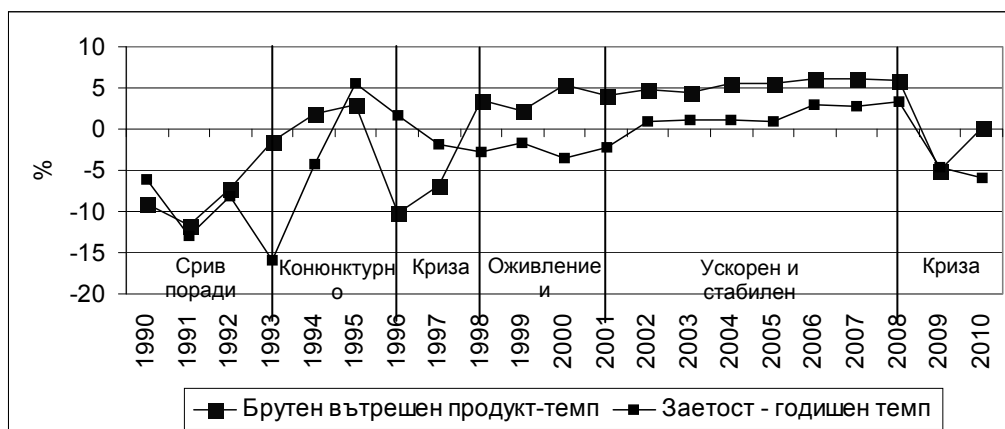
Макроикономическата теория дефинира наличието на определена зависимост между динамиката на БВП и на заетостта. Тази зависимост е правопрпорционална и изразява необходимостта от растеж на БВП, който да стимулира нарастване на заетостта след известен период (Prescott, E., 1986; Pissarides, C., 1990; Merz, M., 1995; Kydland, F., 1995). В контекста на тази връзка е и разбирането, че трудовият пазар се адаптира към цикличността в икономическото развитие (оживление, подем, криза), следвайки сигналите на първичните пазари. За това с каква скорост и в каква степен пазарът на труда ще се приспособи към новата пазарна конюнктура важно значение има неговата гъвкавост (автоматичните му стабилизатори), както и интервенцията чрез релевантни политики.

Разгледан през призмата на икономическия цикъл, в българския трудов пазар в последните двадесет години се очертават два основни периода:

Първият е от началото на прехода през 1990 г. до 2000 г. и отразява процеса на неговото възникване, укрепване и развитие. През този период има четири под-периода: на зараждане на нов пазарен трудов модел в условия на шокосен преход; на конюнктурно оживление; на национална финансова криза и на оживление и стабилизация. Вторият период (2000-2010 г.) е свързан с ускореното и стабилно икономическо развитие от началото на 21 век до новата глобална финансова криза и нейното отражение върху пазара на труд в България (фиг.1).

Фигура 1

Динамика на брутния вътрешен продукт и на заетостта в България през 1990-2010 г.

Източник: НСИ, <http://www.nsi.bg/index.php>

На фиг. 1 ясно е илюстрирано близо едногодишното отстояние (лаг) във времето, в което трудовият пазар реагира на промените в динамиката на икономиката. Съпоставката на динамиката на БВП и на заетостта позволява да бъдат направени редица хипотези за характера на растежа, като една от тях се откроява ясно – изпреварващото нарастване на заетостта в сравнение с нарастването на брутния вътрешен продукт в условия на неизвършени структурни реформи (1993-1995 г.) не съдейства за стабилизация и устойчивост на растежа. В този смисъл е важно връзката между цикличното икономическо развитие и пазара на труда да се анализира не само като динамика, но и като структурни преобразувания в работната сила.

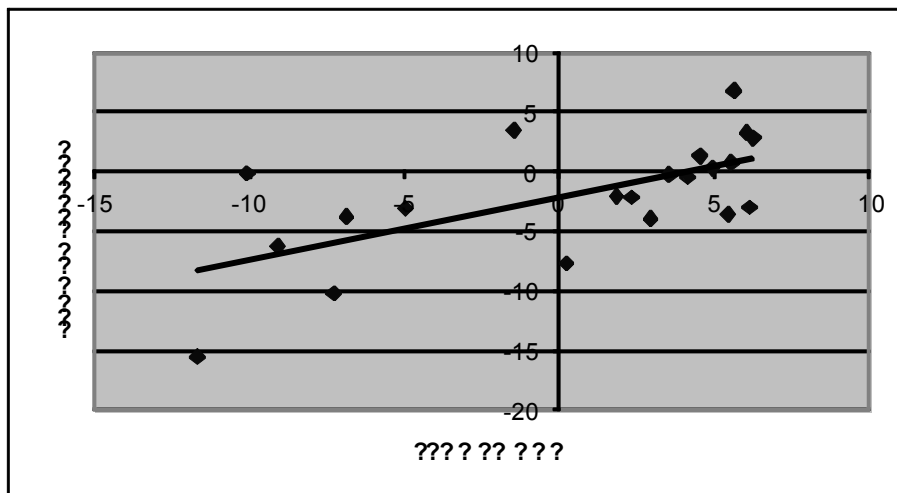
Анализът на пряката релация между растежа и заетостта не трябва да опростява многообразието и дълбочината на взаимодействието между тях. Затова и описаната цикличност трябва да се възприема условно като най-обща илюстрация на ефектите на растежа върху заетостта и на приноса на заетостта за подсигуриране на растеж. В този смисъл причинно-следствените връзки

между растежа и заетостта се опосредстват от редица външни шокове и вътрешни икономически и социални условия и фактори като производителност и цена на труда, инвестиционна среда и икономическа политика; условия на труд и социална политика и т.н.

Изследването на растежа, заетостта и безработицата показва, че силата на корелационната връзка между растежа на БВП и заетостта в периода 1990-2010 г. е значителна (0.64), но е следствие главно на еднопосочната динамиката на двата показателя за периодите 1990-1993 г. и 1996-1997 г. През първия период БВП спада средногодишно със 7.4%, а заетостта с над 10%; през втория – спада средногодишно с 8.5%, а заетостта средно с 0.9. С изключение са годините 1994 и 1995 г., когато има положителен, но относително нисък растеж (1.8 и 2.9 съответно), а заетостта през 1995 г. нараства с 3.9%, той не подпомага нарастването на заетостта и тя остава с отрицателен прираст до 2001 г., т.е. четири години след като има относително стабилен растеж.

Фигура 2

Зависимост между динамиката на brutния вътрешен продукт и на заетостта в България през 1990-2010 г.

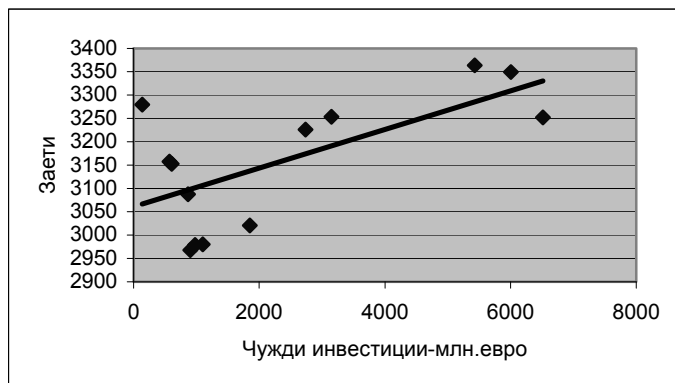
Източник: По данни от БНБ и НСИ.

В периода 2002-2008 г., когато икономиката се развива със стабилен растеж от 5.5% средногодишно, заетостта нараства изключително неравномерно, отразявайки процесите на реструктуриране на икономиката. Вариациите са от 0.4% растеж през 2002 г. до 6.8% през 2004 г. и отрицателен растеж от минус 2.9 през 2006 г. Тези вариации определят и ниската корелация между растеж и заетост – 0.03 в периода 2002-2008 г. С по-висока значимост за заетостта в периода 1997-2011 са чуждестранните инвестиции, като степента на зависимост между тях и заетостта е висока (0.80), и подчертава значимостта на инвестиционните потоци за изменение на заетостта. В периода на криза, 2008-2011 г., когато чуждестранните инвестиции намаляват от над 6 млрд. евро през

2008 г. на 1.6 млрд. евро, заетостта намалява с 250 хил. човека (коefficient на корелация 0.95) и тази висока зависимост още веднъж подчертава значимостта на инвестиции за заетостта в страната.

Фигура 3

Зависимост на чуждите инвестиции и заетостта в периода 1997-2011 г.

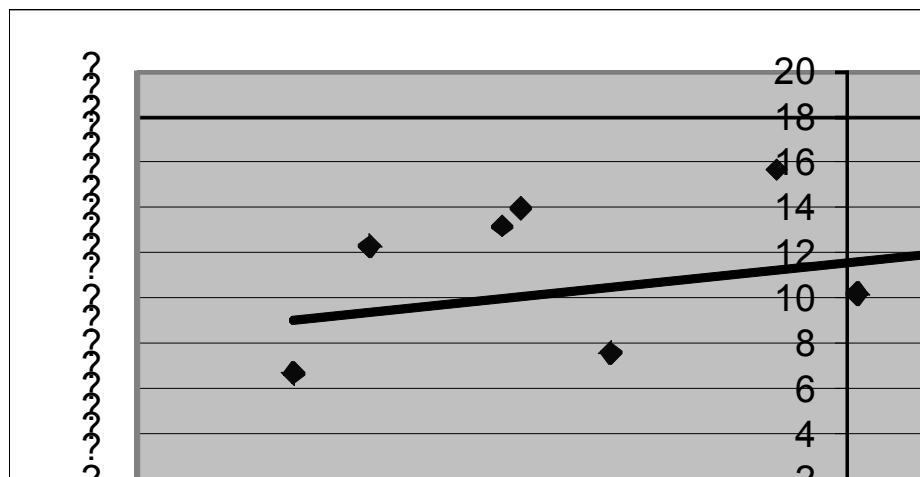

Източник: По данни от БНБ и НСИ.

Друг фактор със съществено значение за промяна в заетостта е външната търговия. Оценките в периода 2004-2008 г. показват, че износът по-висока значимост за заетостта (коefficient на корелация 0.71), но ролята на вноса е също значима (коefficient на корелация 0.69).

Фигура 4

Зависимост между динамиката на brutния вътрешен продукт и на безработицата в България през 1990-2010 г.

Източник: По данни от БНБ и НСИ.

Може да се направи заключение, че чуждестранните инвестиции и външната търговия са фактори с по-висока степен на въздействие върху заетостта, докато икономическия растеж има своето значение повече в период на криза и спад и по-малко при стабилизация и възход. Защото в тези периоди продължават процесите на реструктуриране на икономиката, поради което растежът трудно се трансформира в “заетост-доходи-икономически и социален просперитет”.

Връзката на растежа и безработицата има ясно изразена и относително силна зависимост, особено в периода 1990-2010 г.

Нарастващото влияние на растежа върху безработицата се проявява в почти двойно увеличение на корелационната зависимост между тях – от 0.46 в 1990-1997 г. до 0.89 в периода 2000-2008 г.

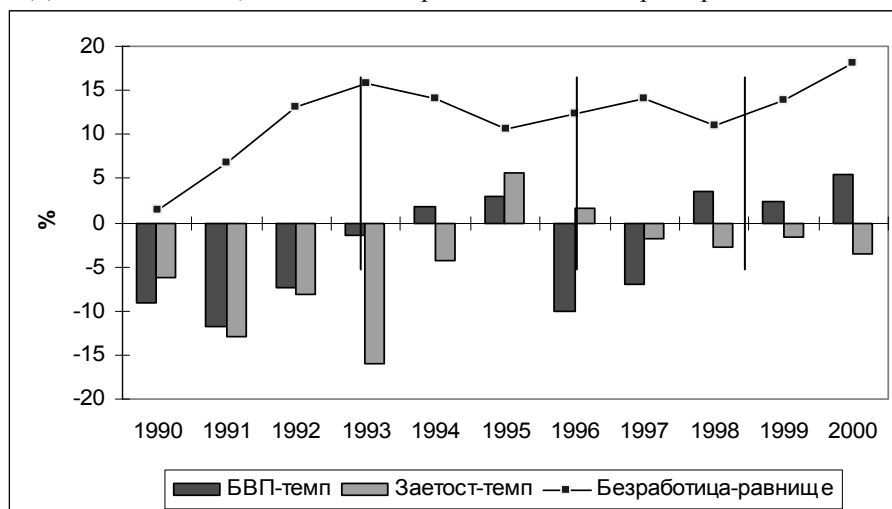
2. Пазарът на труда в периода на преход към пазарна икономика (1990-2000 г.)

Периодът от 1990 до 2000 г., който дефинираме като преход към пазарно стопанство, обхваща четири подпериода в зависимост от динамиката на БВП. Те отразяват последователно срива в производството в резултат от радикални начални промени и непоследователни и неуспешни последващи реформи; периода на неустойчива стабилизация и този на дълбока финансово-икономическа, политическа и социална криза и стабилизационен период след въвеждането на валутен борд. Всеки от тези под-периоди има своите специфични особености на развитие и влияние върху трудовия пазар. В синтезиран вид въздействията на извършваните промени в преходния период върху пазара на труда се представят от динамиката на заетостта и безработицата на фона на динамиката на БВП (фиг. 5).

Графиката илюстрира ясно подпериоди, наподобяващи „цикъл”, със съответстващо възходящо и низходящо развитие в динамиката на БВП и следващото го с определен лаг колебание в динамиката на заетостта и безработицата. За целия период на преход обаче ефектите от спада в БВП върху заетостта и безработицата са особено значими за свиването на търсенето на труд. Резултатът е нарастваща и устойчива безработица с равнище над 10% до края на 2000 г. Като причини за този силно негативен ефект на динамиката на БВП върху заетостта и безработицата могат да бъдат посочени въздействията на външната среда (външни шокове) и динамиката на вътрешната среда (реформи за реструктуриране), както и специфични конфигурации на самия трудов пазар като структура, гъвкавост и ефективност.

Фигура 5

Динамика на БВП, заетостта и безработицата в България през 1990-2000г.

Източник: НСИ. Статистически справочник за съответните години.

Взаимодействието на факторите на въздействия също е елемент от причинно-следствените връзки. По-нататък анализът се концентрира върху отделните под-периоди на прехода, като е направен опит за идентифициране на специфичните факторни въздействия в тях.

2.1. Преход от планово към пазарно регулиране на икономиката в условия на "шокови реформи" (1990-1993 г.)

Началото на промените в макроикономическата среда в България е свързано с редица реформи от "шоков" тип, които разчупват централизирания модел на управление (свободно договаряне на цените, повишаване на лихвения процент, либерализиране на валутния режим). Тези реформи предизвикват дълбоки промени в макроикономическата среда и икономическата структура на обществото, което оказва съществено влияние върху търсенето и предлагането на труд.

Най-красноречив израз на въздействията на реформите върху търсенето на труд на пазара на труда е динамиката на заетостта.

Таблица 1

Изменение на заетостта в периода 1990-1993 г.

	1989 г.	1990 г.	1991 г.	1992 г.	1993 г.
Общо, хил. човека	4365.0	4096.8	3466.4	3112.9	3221.8
Индекс на изменение 1989 = 100	100.0	93.8	79.4	71.3	73.8
Темп на изменение	-	-6.2	-15.4	-10.2	3.5

Източник: Статистически справочник, НСИ, 1994, с. 81.

Въздействията на реформите върху заетостта се изразяват в намаляването на броя на заетите с 1 144 067 човека, или с близо 30% от заетостта през 1989 г., когато все още властва принципът на “пълната заетост”. Темпът на изменение показва върха на срива в търсенето на труд през 1991 г., когато заетостта намалява с 15.4%, а средногодишният темп на спад в заетостта за периода е около 8 процентни пункта. Това води до нарастване на безработицата, която през 1990 г., когато започва регистрирането и статистическото отчитане на броя на хората, които искат да работят, но не могат да намерят работа в определен период, наброява 65 хил. човека и се увеличава до 283 хил. през 1991 г. и 576 хил. през 1992 г. Най-високото равнище на безработицата за целия 20-годишен период на реформи досега е отчетено през 1993 г., когато като безработни са регистрирани 600 хил. човека.

Предлагането на труд през разглеждания период остава значително по-високо спрямо търсенето. На практика времето е твърде кратко за регистриране на съществени промени в предлагането на труд, но през този период се залагат съществени дългосрочни тенденции към неговото намаляване. Неблагоприятните демографски тенденции продължават и намират израз в негативния естествен прираст на населението – от -0.4 през 1990 г. показателят достига до -3.8 през 1994 г. Промените в икономиката не стимулират изменения в демографското поведение на населението по отношение на раждаемостта, напротив, неясната икономическа среда предопределя нейното понижаване (от 11.7 на хиляда през 1989 г. до 9.4 през 1994 г., както и повишаването на смъртността (съответно от 11.9 на хиляда до 13.2 на хиляда). Съществен принос за намаляването на населението в страната има емиграционната вълна от този период, която по оценка на експерти включва над 250 хил. човека (Балев, И., С. Цветарски, 2005). На този демографски фонд населението намалява от 8595 хил. през 1991 г. до 8427 хил. през 1994 г.

Таблица 2

Динамика на населението под, в и над трудоспособна възраст в България през 1990-1994 г. (хил. човека)

	1990 г.	1991 г.	1992 г.	1993 г.	1994 г.
Население под трудоспособна възраст	1957	1 816	1741	1679	1650
Население в трудоспособна възраст	5010	4780	4732	4738	4741
Население над трудоспособна възраст	2022	1998	2010	2024	2035

Източник: НСИ. Статистически справочник, 1992 и 1995 г.

Данните от табл. 2 показват, че въпреки негативните демографски процеси броят на хората “в трудоспособна възраст” остава относително стабилен, докато броят на тези в “над трудоспособна възраст” нараства устойчиво. Предлагането на труд не спада, напротив, намаляващите доходи на домакинствата стимулират запазване на неговото равнище и дори нарастването му. Намаляващите доходи следват от безработицата и инфлацията, която понижава покупателната сила не само на работната заплата, а и на всички доходи, вкл. и на пенсиите, които и без това са много ниски спрямо работната заплата. Алтернативните доходи – от втора работа, от

собственост, от земя, от капитал, не са в размери и обхват, които биха могли да въздействат върху намаляването на предлагането на труд.

Запазването на предлагането на труд и понижаването на неговото търсене намират израз в нарастващото равнище на безработица и засилената емиграция като алтернатива за намиране на работа.

Динамиката на търсенето и предлагането на труд показва, че провежданите през този период реформи от „шоков” тип са въздействали основно за закриване на работни места и за намаляване на заетостта. Това е период, през който не се създава благоприятна инфраструктура за запазване или разкриване на нови работни места. В този смисъл реформите могат да бъдат определени като радикални, „шокови” за трудовия пазар по отношение на търсенето и предлагането на труд. Това са реформи, които водят до разрушаване на съществуващи възлови икономически връзки и структури, без да се създават алтернативи и нови работни места.

Проблемът е и в това, че развитието на икономически либерално стопанство в България започва без необходимата подготовка на съответни законови и институционални структури за неговото реализиране. Липсват също и умения, знание и нагласи на основните икономически агенти – работодатели, работници, профсъюзни структури, структури на гражданското общество и т.н., за изграждане на такова стопанство.

2.1.1. Външни фактори, съдействащи за намаляване на вътрешното търсене на труд

- Разпад на международните икономически връзки в рамките на социалистическата интеграция

Описаните промени в търсенето и предлагането на труд са резултат от редица външни, обективни обстоятелства и вътрешни икономически и политически действия. В макроикономически аспект те могат да бъдат характеризирани като генерални, доколкото е налице комбинация от външно въздействие в лицето на разпада на международната икономическа общност, в която икономиката на страната е била вплетена за около половин век, и от вътрешни реформи, следващи модела на други държави в преход. Разпадането на пазарите на “социалистическата общност” лиши страната ни от традиционните ѝ търговски партньори при все още неразработени нови пазарни дестинации. Така на практика България попада в известна самоизолация в международния търговски обмен. Известно е, че при социализма българската икономика имаше силно отворен характер и висока степен на обвързаност с пазарите на социалистическия блок. Затова на практика повечето от предприятията, свързани с международния обмен, се оказаха без външни пазари и трябваше да съкратят обема на производството. Вследствие на намаленото производство спадна и търсенето на труд.

- Либерализация на търговския режим за внос на стоки

Либерализирането на търговските режими като част от пакета “шокови реформи” сваля бариерите на вътрешния пазар и стимулира вноса на стоки от външни пазари. Незадоволеното поради действащата до този период “икономика на дефицита” на плановия социализъм вътрешно потребление “поглъща” безкритично вносните стоки. Открива се широк пазар за внос на всякакви стоки, вкл. и такива без гаранции за качество и безопасност за потребление. Търговията на дребно бързо се възползва от тази конюнктура и част от работната сила се ориентира към такава търговска дейност, за извършването на която не са необходими значителни инвестиции. Покупко-продажбите често се извършват на улицата и не изисква други вложения освен тези за закупуване на самите стоки. Стимулиращ елемент за осъществяване на подобна дейност е и фактът, че в повечето случаи стоките се внасят, без да бъдат обмитявани поради занижени контролни дейности и начало на корупция на митниците. Може да се каже, че това е първоначалният период на масовата контрабанда, която впоследствие се развива и усъвършенства, достигайки до размери и форми, определящи я като национален проблем и приоритет за разрешаване.

2.1.2. Вътрешни реформи, които рефлектират върху пазара на труда

- Ликвидация на селскостопанските трудовопроизводителни кооперации

В навечерието на реформите към пазарно стопанство тенденцията за населението, живеещо в селата, е към намаляване поради засилващата се демографска криза. Процесите на застаряване през този период са вече ясно очертани, заетите в селското стопанство намаляват, но с относително умерени темпове поради действащите ограничения за движение на работната сила. Съществуващите административни ограничения задържат работната сила, вкл. и младите хора, да работят в местата на тяхното месторождение.

С ликвидацията на селскостопанските кооперативи и машинно-тракторни станции се извършва най-мощната трансформация в заетостта. Идеята на реформата е чрез възстановяването на собствеността върху селскостопанските земи хората да получат пряк достъп до земята като основно средство за производство и да се превърнат в частни земеделски производители. Реализацията на тази идея претърпява пълен провал. Процесът на възстановяване на собствеността в реални граници продължава и след двадесет години. Проблемите, които произтичат от осъществяването на тази програма, е повсеместна безработица в селата. Хората, които не са имали собственост и не получават земя, остават без възможност за препитание в селското стопанство, а организацията на частните стопанства изисква време, умения и капитал. Частното фермерство е все още в начална фаза на развитие, организацията на изкупуване на селскостопанската продукция е под диктата на прекупвачески структури, често идентични с мафиотски такива.

Независимо от проблемите развитието на собствено селскостопанско производство в семейни ферми дава известни резултати, доколкото през 1993 г. относителният дял на селскостопанската продукция, произведена в частните земеделски стопанства, се удвоява – от 32,2% през 1990 г. на 58,6% през 1993 г. (Статистически справочник, 1994). През периода 1990-1993 г. броят и дялът на заетите в отрасъла нараства, но това е резултат най-вече от “икономическа принуда”, доколкото хората нямат алтернативи за заетост. Проведената “ликвидация” като форма на реформиране в съчетание с колапса на заетостта в индустрията и услугите засилват миграцията на работната сила в посока, обратна на тази от периода на “индустриализация” (след 1944 г.) – миграция от града към селата. Мигриращите са главно хора в по-висока възраст, които произвеждат селскостопански продукти главно като източник на препитание и в по-малка степен като стоки, предназначени за пазара. Качеството на заетостта не се характеризира с по-голяма ефективност и производителност от предходния период, напротив, нивото на механизирана обработка рязко спада.

- Трансформация на държавни предприятия и намаляване на заетостта в тях

Държавните предприятия са основният работодател в България (94.5% от цялата заетост), поради което тяхното функциониране има определящо значение за търсенето на труд. Реформите, предприети в началото на прехода, включват опити за повишаване на ефективността на действащите предприятия в държавния сектор чрез ликвидиране на техния монопол, намаляване дела на неефективните и „оздравяване” на други, които имат перспектива за оцеляване. Процесите на трансформиране на големите монополи в по-малки производствени структури започват преди самите реформи към пазарно стопанство (Указ 56 на МС от 1986 г.), но законодателно процесът на развитие на акционерната собственост се утвърждава със Закона за преобразуване на държавните предприятия в еднолични търговски дружества през 1991 г. По силата на приетите законови правила държавните предприятия получават сериозна стопанска самостоятелност по отношение на определяне на цените на произвежданата продукция, инвестиционната дейност и заетостта. Ограничител за стопанската им активност остава равнището на работната заплата, което следва действащите държавни тарифи. В новата пазарна среда проблемите на конкурентоспособността им първоначално се пораждат от отсъствието на пазари за тяхната продукция и това ги принуждава да редуцират търсенето на труд. На следващия етап проблем за производителите стават суровините за производство и най-вече енергията и суровите материали. През посочения период държавните предприятия като цяло изпадат в дълбока финансова криза независимо от предприетите действия за тяхното развитие в акционерни дружества. Въпреки това броят на тези дружества нараства от 6 през 1989 г. на 49 през 1990 г., 292 през 1991 и 55 през 1992 г. (Колектив, 1994). Трансформацията на държавните предприятия в акционерни дружества не съдейства за повишаване на търсенето на труд, напротив, с промяната на формата на собственост процесите на “оптимизиране” на структурата на заетостта водят до по-нататъшно освобождаване на заети. Затова и периодът 1990-1993 г. е период, през който основни източници на безработица са заетите в държавните предприятия. В известно отношение натискът за

запазване на равнището на работните заплати и на механизмите за тяхното формиране задържа процесите на реструктуриране на заетостта на фирмено равнище. В допълнение приетите механизми за индексирание на заплащането спрямо инфлацията играят ролята на скрита форма на субсидиране на предприятията от страна на държавата.

Процесите на реструктуриране на формата на собственост в този етап протичат бавно. В края на 1993 г. се подготвя масовата приватизация на 209 обекта, но действително сключените сделки са 27. Този факт илюстрира отсъствието на обективни условия и на политическа воля за подобряване управлението и ефективността на действащите производствени единици чрез трансформация на собствеността. В такъв смисъл развитието на пазара на труда също се забавя.

- Реституция. Възстановяване на правата върху едрата и средната частна собственост

Проведените реформи, свързани с реституция на едрата и средната частна собственост, засягат заетостта в част от промишлените предприятия, които след възстановяване на частната собственост променят формата си на управление. Естествен резултат от това е оптимизирането на заетостта и намаляването на търсенето на труд.

Съществено значение върху търсенето на труд оказва реституцията на значителна част от търговската мрежа и главно на тази за търговия на дребно. Процесите на закриване на съществуващите мрежи от магазини, вкл. и за стоки от първа необходимост, прехвърлят търговията на „улицата” и в „гаражите”. Това е период на „бум” в заетостта в търговия на дребно като най-бързо ликвидната форма на инвестиции. Относителният дял на заетите в частния сектор в сектора „Търговия, материално-техническо снабдяване и изкупуване” от 0.6% през 1990 г. достига 4.9% през 1993 г., т.е. нараства близо 8 пъти при средно повишаване на дела на заетите в частния сектор в национален мащаб от 4 пъти (Статистически справочник, 1994).

Ефектът от изброените реформи, извършени в българската икономика, в обобщен вид намира проявление в засилена мобилност на работната сила най-вече “от заетост” към “безработица” и “извън пазара на труда” (табл. 3).

Данните от таблица 3 показват, че в зависимост от цикъла на икономическото развитие и степента на реструктуриране на икономиката оборотът на труда варира значително, но в рамките на целия десетгодишен период (1990-2000) остава отрицателен – това означава, че от заетостта излизат повече хора, отколкото влизат. Причините са различни - както закриване на работни места в резултат от реструктуриране, така и пенсиониране или лични мотиви. Каквито и да са обаче, те са израз на намаляване на работните места или на предоставяне на условия на труд, които не удовлетворяват търсещите работа. Възможностите за включване в нова заетост през периода на прехода са силно ограничени. Ако през 1990 г. системата продължава да функционира по силата

на набраната предходна инерция и влизашите в заетостта представляват близо две трети от тези, които са излезли от нея, то през следващите години оборотът по отношение на влизашите в пазара на труда намалява почти два пъти. През 1994 г. динамиката на трудовия оборот значително се съкращава - излизашите от пазара на труда намаляват почти два пъти, но спада също и броят на влизашите. Като цяло балансът остава отрицателен, но на много по-ниско ниво – нивото на стагнацията на икономиката.

Таблица 3

Динамика на трудовите потоци в България през 1990-2001 г.

Година	Трудов оборот (брой), в т.ч.	Излизаци от заетостта поради икономическо реструктуриране	Влизаци в пазара на труда	Баланс между излизаци/влизаци потоци
	1	2	3	4
1990	1 054 645	114 885	727 512	- 327 133
1991	1 158 341	347 848	472 525	-685 816
1992	828 675	312 515	335 227	-493 448
1993	671 594	264 111	348 517	-323 077
1994	523 412	148 182	368 521	-154 891
1995	429 944	70 321	399 253	-30 691
1996	460 125	78 338	395 284	-64 841
1997	686 993	128 734	590 780	-96 213
1998	623 108	103 972	542 806	-80 302
1999	684 824	156 674	548 523	-138 301
2000	757 432	138 752	667 355	-90 077
2001	603 511	99 626	609 327	5 916

Източник: НСИ. Статистически годишник за съответните години.

Изследване на входящите и изходящите потоци от безработицата, направено на основата на средногодишни данни от наблюдението „Заетост и безработица” за периода 1992-2003 г. показва, че през първите години на прехода (1992-1994 г.) отношението входящи/изходящи потоци е, както следва: 1.83 през 1992 г., 1.26% през 1993 г. и 0.81% през 1994 г. (Белева, И., В. Цанов, Г. Тишева, 2006, с. 31). Това означава, че ако през 1992 г. влизашите в безработицата са близо два пъти повече от излизашите, то през 1994 г. изходящите потоци надхвърлят входящите. Тълкуването на този факт не е еднозначно, т.е. че има повече работни места и хората влизат от безработица в заетост. Част от безработните може да са напуснали пазара на труда поради лично желание или да са излезли от него, присъединявайки се към т.нар. обезкуражени за намиране на работа чрез бюрата по труда. Някои от тях може да са заети в сектора на “сивата икономика” или да са емигрирали.

Изводът, който може да се направи за общото състояние на пазара на труда, определено от макроикономическата цикличност, е, че той е силно дебалансиран поради срива в търсенето на труд и ликвидацията на съществуващи работни места. Същевременно не е развита законата и институционалната инфраструктура за въвеждане на алтернативни форми на заетост.

2.1.3. Структурни промени в заетостта през периода на „шоков преход“

Динамиката на промените в секторното разпределение на работната сила е една от най-характерните особености на трудовия пазар през този период. Масово закриване на работни места в едни сектори и преход на освободената работна сила към други дейности или промяна в статуса в заетостта (безработен или излизане на работната сила извън пазара на труда) бележат първоначалните години на смяна на икономическата система.

- Разчупване на двуполусния модел на заетост (държавна и кооперативна собственост) и динамика на заетостта на частния сектор

Заетостта в частния сектор нараства близо 4 пъти – от 5.9% през 1990 г. (% от общата заетост) на 24.2% през 1993 г. Алтернативите на заетостта в държавните предприятия или селскостопанските кооперативи са работа в частни индустриални или селскостопански предприятия. Статусът в заетостта също има редица алтернативи – наеман работник, работодател, samozаетост, свободна професия, частна практика (адвокати, зъболекари) и т.н. Наличието на тези алтернативи обаче се използва сравнително ограничено, доколкото основната маса от работната сила е наемна.

- Динамична мобилност между отраслите на икономиката.

Данните на националната статистика показват, че през 1990-1993 г. заетостта в частния сектор нараства във всички отрасли, но най-вече в отрасъл „Търговия“, следван от „Селско стопанство“ (вж. табл. 4).

Таблица 4

Относителен дял на заетите в частния сектор в някои отрасли на националната икономика

	1990 г.	1991 г.	1992 г.	1993 г.
Общо	5.9	10.1	17.7	24.2
Промишленост	0.4	0.9	1.2	1.7
Строителство	0.3	0.6	0.9	1.0
Селско стопанство	3.9	4.8	9.7	14.8
Транспорт	0.2	0.4	0.5	0.6
Търговия	0.6	2.4	4.4	4.9

Източник. НСИ. Статистически справочник, 1994, с. 82.

Закриването на работни места вследствие на преобразуването на монополните държавни структури в търговията трансформира една част от заетостта в тези предприятия в еднолични или семейни фирми за търговия. Същата схема се проявява и в селското стопанство – закритите работни места в селскостопанските кооперативи се трансформират в samozаетост (предимно производство на селскостопанска продукция за семейството и частично за пазара).

- Качествени промени в заетостта

През изследвания подпериод в развитието на трудовия пазар се поставя началото на същностни промени в качеството на търсенето и предлагането на труд. Освобождава се значително количество квалифицирана работна ръка – от всички освободени през 1992 г. 30% са тези с работнически професии, 20% са специалисти, в т.ч. 53% инженерно-технически, 11% селскостопански, 15% икономически. През 1993 г. 28% от всички безработни са с работнически професии, 19% са специалисти, в т.ч. 55% – инженерно-технически, 11% селскостопански, 14% икономически кадри (Статистически справочник, 1994, с. 86).

2.1.4. Емиграцията – по-добрата алтернатива за икономическо оцеляване

Трудните икономически реформи и намаляващото търсене на труд без обозрима визия за развитието на икономиката и за очакваните тенденции в това отношение ориентират хората да търсят работа извън страната. Съществена подкрепа в намеренията им да емигрират оказва и активната дейност на държавата за облекчаване на визовите режими за българските граждани и улесняване на тяхното движение в Европа и света. Оценките за емиграционните вълни през първия период на прехода са емиграция на около 252 700 човека за 1990-1992 г. (Балев, И., С. Цветарски, 2005, с. 19) В структурата на емигрантите значителен дял заема квалифицираната работна сила, включваща част от освободените инженерно-технически специалисти, учени и интелектуалци, които дълготрайно напускат страната заедно със своите семейства.

2.1.5. Създаване на нормативни и институционални рамки на трудовия пазар

Периодът 1990-1993 г. е времето, през което се полагат основите на новия, пазарен тип трудови отношения. За разлика от анализираниите “шокови реформи” в икономиката при изграждането на новия трудов пазар няма резки скокове, промените протичат в известна последователност, но много често те постфактум отразяват вече настъпили събития.

- Промени в нормативната рамка

Промените в основния закон на трудовия пазар – Кодекса на труда, се извършват основно чрез поправки и допълнения – през 1990 г. например са приети три допълнения и поправки, толкова са и през 1991 и 1992 г. По-радикални изменения в този документ се правят едва през 1992 г. Текущите

проблеми в трудовия пазар (заетостта и безработицата) се разрешават основно на базата на подзаконови документи (постановления и решения на МС).³

За промяната в нормативната база на пазара на труда през периода 1990-1994 г. са характерни два основни момента:

(а) сравнително бавното отразяване на идеите за пазарност в действащата нормативна уредба поради силната политическа конфронтация в обществото и отсъствието на социален договор;

(б) обективните трудности, произтичащи от необходимостта от съчетаване на нормативните регулатори, характерни за централизираната икономика, с нововъведените пазарни изисквания.

Тези два факта предпоставят противоречивостта в действащото през 1990-1993 г. трудово законодателство и пречките за нормалното сработване на новите пазарни механизми (Колектив, 1993, с. 18-21). Едва в края на изследвания период с направените промени в законодателството се създават по-добри условия за развитието на пазарните трудови отношения чрез премахване на съществуващите ограничения при търсенето на труд. Работодателите имат възможност за свободен избор на работна сила, а свободата при предлагането на труд се гарантира от отпадането на ограниченията за движение на работната сила. Постепенно се разработват механизми за насърчаване предлагането на работна сила и активно участие в пазара на труда и се създава правната рамка за социална защита на безработните.

- Промени в институционалната система

Измененията в природата на трудовите отношения изискват и адекватна промяна на институциите, които участват във функционирането и въздействат върху развитието на пазара на труда. Характерна особеност на българската институционална рамка на трудовия пазар е т.нар. кръгла маса с активното присъствие на профсъюзите при вземането на кардинални решения за прехода към пазарна икономика, както и формираният на тази основа “трипартитен” модел.

³ По-важните от тях са: Постановление 102 на МС/1990 за пренасочване и ефективно използване на работната сила; Постановление 110 на МС/1991 за решаване на неотложни проблеми на заетостта и безработицата; Постановление 129 на МС/1991 за преминаване към договаряне на работната заплата; Постановление 193 на МС/1991 за създаване на Държавна инспекция по труда; Постановление 8 на МС за либерализиране на цените и социална защита на населението; Постановление 7 на МС/1993 за признаване на организациите на работниците и служителите и на работодателите за представителни на национално равнище в тристранното сътрудничество; Решения на МС за индексирание на доходите на населението за компенсиране нарастването на потребителските цени и т.н.

Налагането на този модел не е безпроблемно, напротив, неговото изграждане преминава през дълбоки кризи. 1990-1993 г. е период, през който успешността на формирането на трипартитен модел е противоречива. Въпросите за формата на социалното сътрудничество, за параметрите на действие на социалните партньори, за легитимността им и институционалното им представяне се решават продължително във времето при остри дебати и конфронтация.

В институционален план в края на 1990 г. се създава Национално бюро по заетост и териториални бюра по труда с цел организиране на дейността по осигуряване на трудова заетост на населението. През март 1991 г. Националното бюро се преобразува в Национална борса по труда, която пък през май 1992 г. е преобразувана в Национална служба по заетостта. Последната е специализиран орган за защита при безработица и насърчаване на заетостта в страната.

Основните характеристики на институционалния формат на трудовия пазар през разглеждания период могат да бъдат дефинирани, както следва:

- (а) запазване на значително държавно присъствие в изпълнителните институции;
- (б) запазване на ролята на държавата като основен работодател, което предопределя централизираното управление на трудовите отношения;
- (в) почти незначително присъствие на частните работодатели при формиране на новите трудови отношения;
- (г) активно участие на професионалните съюзи в цялостния икономически живот на страната, вкл. и при изграждането на пазара на труда;
- (д) отсъствие на достатъчно опит и знания за създаването на механизми за управление на търсенето и предлагането на труд, поради което консултирането от страна на международните институции е особено активно, но невинаги е адекватно.

2.2. Пазара на труда в период на конюнктурно оживление (1994-1995 г.)

Основните параметри на пазара на труда през периода на конюнктурно оживление (1994-1995 г.) се характеризират с относително нарастване на търсенето на труд при запазване равнището на предлагане и намаляване на безработицата. Равнищата на тази относителна стабилизация са много ниски и неустойчиви.

През 1995 спрямо 1993 г. броят на заетите се увеличава с малко повече от 200 хил. човека. Този факт рефлектира в чувствително намаляване на безработицата – от 626 хил. на 466 хил. човека според регистрациите в бюрата по труда (съответно от 736 хил. на 589 хил. човека според данните от

Наблюдението на заетостта). Равнището на безработицата спада от 15.7 на 10.7%, но все още остава в рамките на двуцифрените числа.

Таблица 5

Изменение на заетостта през 1994-1996 г.

	1989 г.	1993 г.	1994 г.	1995 г.	1996 г.
Общо, хил. човека	4365.0	3221.8	3157.8	3282.1	3279.4
Индекс на изменение 1989 = 100	100.0	73.8	72.3	75.1	75.1
Темп на изменение	-	3.5	-2.0	3.9	-0.1

Източник. НСИ. Статистически справочник, 1994, с. 81.

През изследвания период предлагането на труд остава стабилно, дори нараства, броят на трудоспособното население леко се увеличава – от 4738 хил. човека през 1993 г. на 4741.2 през 1994 г. и 4745.4 хил. през 1995 г. Коефициентът на заетост се повишава от 41.7% през октомври 1994 г. на 43.9% през октомври 1995 г., а коефициентът на безработица намалява съответно от 20.5% на 14.7%.

Предлагането на труд в периода на конюнктурно оживление се характеризира също с понижаване на икономическата активност – от 52.4% през октомври 1994 г. на 51.5% през октомври 1995 г. Този спад е резултат от намалението на икономическа активност главно сред младите възрастови групи (при 15-24-годишните той е от 38.2 на 33.4%, а при 25-34-годишните – от 84.9 на 82.4%), докато за останалите възрастови групи няма промени. По отношение на намалената икономическа активност може да се разсъждава в няколко насоки – отпадане на младежите от пазара на труда поради емиграция; трудности за първоначално включване в пазара на труда; участие в „сивата“ икономика. Очертал се като проблематичен още през този период, въпросът за младежката безработица запазва дългосрочна актуалност, като се проявява особено остро по време на сегашната криза (2008-2010 г.).

Като цяло за периода може да се направи извод, че пазарът на труда е временно стабилизиран, налице са тенденции към балансиране на търсенето и предлагането. Това е постигнато обаче не вследствие на устойчиви структурни промени във факторите на растеж, а е продиктувано от преустановените реформи и ниската цена на труда, която поддържа равнището на неговото търсене. В повече детайли това състояние на трудовия пазар е резултат на съвкупност от фактори, чието въздействие се анализира по-нататък.

2.2.1. Промени във външната среда, въздействащи върху търсенето и предлагането на труд

- Период на динамични политически промени и „фрагментарни” реформи в икономиката

Времето между 1994 и 1996 г. се характеризира от динамични политически промени и този факт неминуемо се отразява на посоката и скоростта на реформите в икономиката. През този период се сменят три правителства (на Л. Беров – 1994 г., служебното правителство на Р. Инджова – ноември 1994 г. – януари 1995 г., правителството на Ж. Виденов – 1995-1997 г.), като всяко от тях управлява кратко време, недостатъчно за осъществяването на някакви по-значителни промени в икономическото развитие.

Това е период, през който извършените първоначално радикални промени са последвани от относително слаби и непоследователни нови стъпки, главно в областта на раздържавяването; период, през който по-скоро се следва инерцията на поетата посока и в известна степен се консумират ефектите на предприетите стабилизационни мерки, отколкото да се генерират нови реформи; период на малки, много слаби допълнителни импулси за предприемане на нови или задълбочаване на вече направените реформи.

Така външната среда съдейства за забавянето на радикалните промени, за загуба на темпо и постепенното им замиране. Това относително „успокояване” на външната среда възстановява конюнктурния стопански ритъм, който съдейства за намаляване на срива в икономическото развитие от първите три години от прехода и за обръщане на посоката на растежа от негативна в позитивна, макар и на ниско ниво (-1.4 през 1994 и 2.8 през 1995 г.).

Този конюнктурен растеж забавя и срива в заетостта – от -8 и -6 през 1992 и 1993 г. на годишна основа заетостта намалява до -2% през 1994 г. и -2.2% през 1995 г. Безработицата също спада от 15.7% през 1993 г. на 14.1% през 1994 и 10.7% през 1995 г.

2.2.2. Промени във вътрешната среда и тяхното влияние върху пазара на труда

- Финансова дестабилизация, спад в производството, ускорена инфлация

Периодът се характеризира с рестриктивна парична политика и висок лихвен процент. Рестриктивната парична политика трябва да ограничи парите в обръщение и размера на кредитиране, но по оценка на експерти тя е неуспешна – инфлацията нараства динамично, националната валута се обезценява, „валутната субституция и инфлацията не са фактори за траен икономически растеж както на реалния, така и на банковия сектор, икономическата нестабилност изостря и политическата” (Вучева, 2001, с. 22). Тези процеси имат неблагоприятно отражение върху доходите на населението и пазара на труда.

- Развитие на приватизационните процеси

През този период пазарът на труда е повлиян главно от процесите на приватизация и наличните инвестиционни потоци. Прилагат се няколко вида приватизационни инструменти - масовата приватизация при правителството на Л. Беров (1994 г.) и касовата приватизация при служебното правителство (края на 1994 г. – началото на 1995 г.). Извършват се и поредица от институционални промени като закриване на министерства, създаване на нови такива, учредяване на агенции и др., направени повече за овладяване на позиции, отколкото за оптимизиране на управлението.

За трите месеца на своето управление служебното правителство реализира 22 приватизационни сделки на стойност 3 млрд. лв. (стари пари). При Ж. Виденов стартира т. нар. работническо-мениджърска приватизация, която правителството на Костов продължава през следващите години. Административните промени, както и преобразуването на предприятия намират отражение върху пазара на труда главно чрез промяна в структурата на заетостта.

- Динамика на инвестициите вкл. чуждите инвестиции

Инвестиционната активност през разглеждания период е значително по-висока в сравнение с началните три години от прехода, което е благоприятно за развитието на заетостта. Разходите за придобиване на материални дълготрайни активи през 1994 г. са двойно повече в сравнение с 1993 г. (84 207 млн. лв.), а през 1995 г. те нарастват до 145 000 млн. лв. Прирастът в инвестиционната активност е резултат главно от частната инвестиционна активност, която през 1994 г. е четири пъти по-висока в сравнение с 1993 г. Създаването на работни места вследствие на инвестиционната активност се отразява и върху структурата на инвестициите – строителните и монтажните работи заемат близо 50% от всички инвестиции.

Съществен принос в инвестиционната активност през този период имат и чуждестранните инвестиции. През 1994 г. преките чужди инвестиции са два пъти повече в сравнение с 1993 г. През 1995 г. те намаляват, но въпреки това са двойно по-големи от тези, направени през 1993 г.

Таблица 6

Динамика на преките чужди инвестиции в България

Преки чужди инвестиции (млн. USD)	1992 г.	1993 г.	1994 г.	1995 г.
Общо	41.5	40.0	105.4	90.4

Източник. НСИ. Статистически справочник, 1996, с. 92.

Повишаването на инвестиционната активност е следствие и от започналите процеси на раздържавяване на обществената собственост и „раждането“ на частната собственост. В резултат дялът на зетите в частния сектор се увеличава от 27.3% през 1993 г. на 36% през 1994 г. и 40.7% през 1995 г.

- Нарастване на сивата икономика

Проблемите на прехода намират проявление и в разрастването на т.нар. сива икономика, при която напълно или частично не се отчитат (регистрират) материални и парични потоци, заетост и доходи. Размерът на този сектор по експертни оценки се повишава от 22,8% през 1989 г. до 36,2% през 1995 г. (Икономиката на България, 1997, с.28) Негативните ефекти към пазара на труда от това явление са значителни: част от работната сила се наема при непрозрачни условия, част от заплащането не се декларира, наетите не се осигуряват или социалните осигуровки се изплащат върху част от реалното заплащане.

Друга характерна особеност през разглеждания период с отношение към трудовия пазар и към предлагането на труд в частност, е разширяването на натуралното потребление като средство за поддържане на домакинските бюджети и жизненото равнище. Според някои анализатори намаляването на износа по това време показва, че растежът се реализира главно за сметка на потреблението. (Вучева, 2001, с.36). Но тъй като периодът се характеризира още и със спад в продажбите на дребно и на доходите на населението, то може да се каже, че през него една от особеностите на икономиката е разширяването на натуралното потребление. Натурализацията на доходите и на потреблението е една от стратегиите за индивидите за оцеляване с ефект върху пазара на труда.

2.2.3. Структурни промени в заетостта през периода 1990-1995 г.

Промените, които настъпват в структурата на заетостта, продължават да отразяват основно процесите на „деиндустриализация” на икономиката, намиращи израз в пренасочване на заетост от индустрията към селското стопанство и сравнително по-малко – към сектора на услугите.

Таблица 7

Промени в структурата на заетостта по основни отрасли на икономиката

Отрасли	1990 г.	1993 г.	1994 г.	1995 г.
Общо	100.0	100.0	100.0	100.0
Промисленост	44.7	36.8	35.0	33.8
Селско стопанство	18.4	22.1	23.1	23.8
Услуги	36.7	41.0	41.8	42.3

Източник: НСИ. Статистически справочник за съответните години.

В сектора на услугите увеличаване на заетите се регистрира в отраслите „Здравеопазване”, „Социално осигуряване”, както и във „Финанси, кредит и застраховане” и „Управление”.

В структурата на заетите по статус в заетостта промените отразяват нарастването на броя на работодателите и самостоятелно заетите лица, както и

увеличаването на наетите в частния сектор и неплатените семейни работници. Тези промени в структурата подчертават развитието на частния сектор, които, макар и бавно и трудно, си пробива път предимно чрез формите на samozаетост и развитие на малък семеен бизнес.

2.2.4. Особенности на мобилността на работната сила

След първите три години на преход, когато годишният трудов оборот е около млн. човека, влизащи „в” и излизащи „от” пазара на труда, периодът между 1994 и 1995 г. е значително по-спокоен, балансът между влизащи и излизащи от пазара на труда в края на 1995 е десет пъти по-малък спрямо този през 1990 г. Общият трудов оборот през 1994 г. е 523 хил. човека, от които 150 хил. са напуснали заетостта поради икономическо реструктуриране. Броят на влезлите в пазара на труда е около 370 хил. Характерно за 1995 г. е близо двукратното съкращение на напусналите пазара на труда поради икономическо реструктуриране. Същевременно броят на хората, влезли в трудовия пазар, нараства. Тези две обстоятелства съдействат за съществено намаление на отрицателното салдо в баланса на излезлите и влезлите в пазара на труда – то достига минус 30 хил. човека. В сравнение с 1990 г. това салдо е почти 10 пъти по-малко, което показва, че процесът на масово излизане от пазара на труда поради действието на различни фактори (вътрешни и външни въздействия и фактори от структурен характер) е успокоен и относително по-добре балансиран (вж. табл. 3).

Разглежданият период 1994-1995 г. е твърде кратък за характеризиране на по-мощни движения на работната сила от гледна точка на нейната вътрешна и външна мобилност. Налице са основания да се смята, че процесите на емиграция от страната продължават, макар и по-умерени като потоци, обхващайки хората, получили зелени карти и емигриращи в САЩ и Канада, както и младежите, заминаващи да учат в чужбина. Вътрешната мобилност е насочена предимно от селата и малките градове към по-големите градове и столицата и нейната мотивация е трудова заетост. През този период в резултат от ликвидацията на селското стопанство и възстановяването на собствеността хората в селата продават собственост (жива стока и земя) и инвестират получените средства в по-големите градове, главно в жилища. Така икономическите условия подготвят процеса на последващото мащабно преселение на младежите от селата към града – първоначално за обучение, а впоследствие и за трудова реализация.

2.2.5. Гъвкавост и адаптивност на работната сила

Относителното балансиране на търсенето и предлагането на труд през 1994-1995 г. е резултат от съвкупното действие на поредица от фактори, сред които своето значение имат настъпилите изменения в нормативната и институционалната рамка, както и политиката на пазара на труда. Продължава развитието на институциите и формирането на институционална структура на

пазара на труда. Активизира се работата на бюрата по труда, създава се Агенция за заетостта, преосмислят се функциите на основните институции и тяхната гъвкавост.

Периодът се характеризира с действия, насочващи работата на институциите не само към постфактум реакции, но и към превантивни и стимулиращи политики. През 1995 г. например е прието Постановление №15 на Министерския съвет за създаване на специализиран фонд „Насърчаване на младежката предприемчивост” (ДВ/бр.10, 1995 г.).

1994 г. е годината, когато стартира една от големите и запазили се и до днес програми за временна заетост – т.нар. програма за насърчаване на заетостта. Типична програма за субсидирана заетост, тя улеснява включването на уязвими групи в трудовия пазар. Това е и периодът, когато стартират дейностите по професионално ориентиране, а през 1995 г. започва изграждането на професионално-информационни центрове към бюрата по труда.

2.3. Финансово-икономическа криза и задълбочаване на неравновесието на пазара на труда (1996-1997 г.)

Периодът 1996-1997 г. е нестабилен за пазара на труда с тенденции към увеличаване на диспропорциите в основните му параметри. Слабото нарастване на заетостта, регистрирано през 1995 г., спира през 1996 г. и през следващите две години тя спада с близо 125 хил. човека. В сравнение с базисната година от предпреходния периода (1989 г.) намалението на заетите е с близо една трета. Темпът на нарастване на заетостта, който през 1995 отбелязва положителни стойности за първи път от началото на прехода, отново става отрицателен (минус 3.7%). Този факт отразява неустойчивостта на стабилизацията на заетостта през периода.

Таблица 8

Изменение на заетостта през 1996-1997 г.

	1989 г.	1994 г.	1995 г.	1996 г.	1997 г.
Общо, хил. човека	4365.0	3157.8	3282.1	3279.4	3157.4
Индекс на изменение 1990 = 100	100.0	72.3	75.1	75.1	72.7
Темп на изменение	-	-2.0	3.9	-0.1	-3.7

Източник: НСИ. Статистически справочник, 1998, с. 81.

Равнището на заетост от 43.1% през март 1996 г. се повишава незначително – до 43.9% през ноември 1997 г., докато коефициентът на икономическа активност запазва възходяща динамика (съответно от 50.9 до 51.6%). При нарастващо предлагане и ограничени възможности за заетост безработицата през разглеждания период пак започва да расте – от 10.7% през 1995 г. тя достига до 12.3% през 1996 г. и 14% през 1997 г. В абсолютен брой безработните, регистрирани в бюрата по труда, отново надхвърлят половин

милион човека (523 хил. според регистрациите в бюрата по труда и 513 хил. самоопределили се като безработни по данни от наблюдението на заетостта).

Кризата в търсенето на труд се илюстрира още и от намаляващия брой на свободните работни места – от 13 938 през 1995 г. на 10 445 през 1996 г. и 10 171 през 1997 г.

Тази обща картина в изменението на основните параметри на пазара на труда отразява кризата в неговото развитие през периода 1996-1997 г. и откроява факта, че положителните трендове от предходните две години са били резултат от конюнктурна среда, а не от устойчиви промени в икономиката, генериращи стабилност в нарастването на заетостта.

2.3.1. Промени във външната среда, въздействащи върху търсенето и предлагането на труд

- Нестабилна политическа среда, политическа конфронтация и несигурност за икономическото развитие, въвеждане на валутен борд

Периодът 1996-1997 г. се характеризира с продължаваща политическа конфронтация в условията на управление на коалиция от социалисти, БЗНС, Екогласност и независими експерти (януари 1995 – февруари 1997 г.). През 1996 г. съставът на правителството претърпява четири промени, което показва оживената съпротива на опозицията срещу провежданото управление. Отношението на международните институции, главно на Международния валутен фонд и на Световната банка, към промените в страната се втвърдява, за се достигне до прекъсване на подкрепата за реформите в края на 1996 г. Тази среда е изключително трудна за икономическото развитие и в частност за пазара на труда, защото тя не стимулира търсенето на труд и създаването на работни места. Политическата и икономическата нестабилност провокират засилване на социалното напрежение.

- Финансова криза

Наред с политическата и икономическата, финансовата дестабилизация е един от основните проблеми от този период. Провокирана от непрофесионални или субективни интереси в началото на прехода, през 1996-1997 г. тя ескалира до неовладяна хиперинфлация и задълбочава икономическата криза. Неуспехът на правителството да договори нови разсрочени плащания на лихвите по външния дълг води до влошаване на кредитния рейтинг на страната. Оценката на експертите за този период са синтезирани така: „Повишаването на платежния дефицит, наред с повишаването на неплатежоспособността на банките, нарастващата взаимна задлъжнялост на фирмите, непокритите значителни загуби в основни отрасли” се открояват като фактори, които "подготвят" срива на икономиката” (Вучева, 2001, с. 28).

2.3.2. Промени във вътрешната среда и тяхното влияние върху пазара на труда

- Приватизационни процеси и реструктуриране на икономиката

Финансовата дестабилизация провокира по-радикални решения относно процесите на раздържавяване. Затова и управляващите поемат ангажимент пред Международния валутен фонд за ускоряване на този процес, за закриване на губещи предприятия и изпълнение на програмите за оздравяване на други. Раздържавяването на държавни предприятия чрез инвестиционни бонове е характерен момент от реформите през този период. Израз на интензитета на реструктурирането на икономиката е динамиката на освободената работна сила поради реструктуриране. В абсолютен брой през 1996 г. освободената по тази причина работна сила е 78 хил. човека и е почти на равнището от предходната 1995 г. През 1997 г. обаче този брой е значително по-висок – 128 хил. човека.

- Динамика на инвестициите

През 1996 г. разходите за придобиване на материални дълготрайни активи нарастват близо два пъти в сравнение с предходната година, но през 1997 г. тяхната динамика спада. По данни на националната статистика преките инвестиции в страната през 1996 и 1997 г. са съответно 119.9 и 499 млн. USD (Статистически справочник, 1999, с. 96). Те са концентрирани в търговията и преработващата промишленост. Направените инвестиции обаче са не толкова в създаване на нова работни места, а в машини и съоръжения, което е етап от технологичното обновяване на икономиката. Затова и нарастването на преките инвестиции в икономиката не гарантира динамика в заетостта и в бъдеще, доколкото по-високата конкурентоспособност чрез повишаване на производителността на труда е свързана с оптимизация на заетостта и освобождаване на заети.

2.3.3. Структурни промени в заетостта по време на финансово-икономическата дестабилизация

В структурата на заетостта по сектори на икономиката се наблюдава по-нататъшно развитие на процесите на деиндустриализация, делът на заетите в промишлеността следва очертаната тенденция към намаление и през 1997 г. достига до 27.5% (44.7% през 1990 г.) В абсолютен брой заетите в индустрията са 1088 хил. човека. Относителният дял на заетите в селското стопанство показва увеличение до 26.6% през 1997 г., като в абсолютен брой това означава съответно 785-800 хил. човека за 1996 и 1997 г.

Секторът на услугите се развива, като привлича повече заети, техният брой нараства в сравнение с предходните години на спад и достига 1 412 хил. и 1 486 хил. човека съответно за 1996 и 1997 г. В структурата на общата заетост относителният дял на заетите в услугите през 1997 г. достига 47%. Увеличението на заетите в сектора с близо 70 хил. човека за две години

показва, че в него се разкриват нови работни места и те са алтернативна възможност за нова заетост на хората, освобождавани от индустрията. Тази алтернатива се разкрива предимно в търговията на дребно чрез създаването на еднолични или малки семейни фирми.

Таблица 9

Промени в структурата на заетостта по основни отрасли на икономиката

Отрасли	1990 г.	1995 г.	1996 г.	1997 г.
Общо	100.0	100.0	100.0	100.0
Промисленост	44.7	33.8	33.1	27.5
Селско стопанство	18.4	23.8	23.9	26.6
Услуги	36.7	42.3	42.9	47.1

Източник. НСИ. Статистически справочник за съответните години.

Развитието на частния сектор намира проявление в продължаващото повишаване на дела на зетите в него (55.3% през 1997 спрямо 40.7% през 1995 г.), както и в нарастването на относителния дял на самостоятелно зетите лица (от 8.5% през ноември 1996 до 9.7% през ноември 1997 г.) и на неплатените семейни работници (от 1.3 на 1.9% от общата заетост за посочения период). В структурата на заетостта кризата в развитието се илюстрира от непроменения дял на работодателите в общата заетост (2%), както и от намаляването на относителния дял на наетите лица (от 88.1 на 86% съответно през ноември 1996 и 1997 г.).

Като цяло структурата на заетостта по време на криза се характеризира от търсене на алтернативна заетост и разчупване на традиционния работен режим и форма на трудови отношения. При запазване на трудовия договор като основна форма на регламентиране на трудови отношения нараства делът на работещите на други видове договори или съвместяващи няколко трудови ангажимента.

2.3.4. Особености на мобилността на работната сила

Активните процеси на преразпределение на работната сила от сектора на индустрията към този на услугите и към селското стопанство може да се проследи и чрез нейния оборот, който разкрива допълнителни характеристики в мобилността. Балансът на движение на работната сила „извън” и „в” заетостта остава отрицателен, т.е. закриването на работните места надвишава откриването им. Негативният баланс между излизащите и влизащите в пазара на труда варира значително: през 1996 г. (-64 хил. човека) тя е двойно по-голяма в сравнение с 1995 г. (-30 хил. човека) и тройно – през 1997 г. (-96 хил. човека).

Промяната в статуса на заетостта на работната сила показва, че съкращенията и уволненията като причини за изход от заетостта доминират (от 56.8 на 55.8% съответно през ноември 1996 и 1997 г.), докато напускането по собствено решение намалява, което подчертава намаляващите възможностите за

намиране на друга работа; и особено важен момент – нарастващите затруднения на младите хора да влязат в заетостта за първи път, т.е. след завършване на училище или университет. Делът на младежите, които стават безработни след напускане на училище/университет, се увеличава от 8.9% през ноември 1996 г. на 10.2% през ноември 1997 г.

Характерна черта за този период на засилена финансово-икономическата дестабилизация и последвала икономическа криза е също и нарастването на броят на напускалите пазара на труда поради т.нар. обезкуражаване – от 195 хил. човека през октомври 1995 г. на 196.7 хил. през ноември 1996 и 239 хил. през 1997 г.

2.3.5. Гъвкавост и адаптивност на работната сила в условия на криза

- Развитие на нормативната рамка на пазара на труда

В условия на криза усилията на политиката, респ. на нейното законотворчество, са насочени към решаване на конкретни проблеми на заетостта и безработицата – приети са нормативни документи за стимулиране на заетостта на тютюнопроизводителите (ПМС №64/1996 г.); за насърчаване на производителите на захарно цвекло (ПМС №148/1997 г.); за насърчаване на заетостта чрез отглеждане на буби за производство на пашкули (ПМС №149/1997 г.).

Обект на внимание на политиката са проблемите на младежите (Решение №20 на МС за утвърждаване и целево финансиране на програма за младежка заетост), както и проблемите на миньорите след ликвидацията на неефективните производства във въгледобива (Постановление №199 на Министерския съвет от 1996 г. за техническа ликвидация и консервиране на неефективни производствени мощности във въгледобива, за преодоляване на социалните последици при прекратяване или ограничаване на дейността на въгледобивни дружества).

Въпреки кризата се наблюдава и известна далновидност на политиката, която постига по-нататъшно развитие на законодателната дейност и насърчаване на дейности за професионална квалификация и безработица (Постановление №369 на Министерския съвет от 1997 г. за приемане на Наредба за образуване и разходване на средствата на фонд „Професионална квалификация и безработица“).

2.4. Пазара на труда в период на стабилизация на икономическото развитие (1998-2000 г.)

Въвеждането на валутен борд като котва за парична и финансова сигурност благоприятства установяването на макроикономическа стабилност, която стимулира растеж от 3.5% през 1998 г., 2.3% през 1999 г. и 5.4% през 2000 г.

Този растеж обаче не е достатъчен, за да обърне отрицателните темпове на изменение на заетостта, която остава -2.7% през 1998 г. и -1.7% през 1999 г.

Нещо повече, редица реформи, съпътстващи макроикономическата стабилизация, ускоряват реструктурирането на заетостта и през 2000 г. е регистриран още по-висок спад от -3.5%. Броят на заетите намалява под три милиона човека (за първи път от началото на прехода) и е 2980.1 хил. човека през 1998 г.; 2968 хил. през 1999 г. и 2978 хил. през 2000 г.

Таблица 10

Изменение на заетостта през 1998-2000 г.

Показатели	1989 г.	1990 г.	1998 г.	1999 г.	2000 г.
Общо, хил. човека	4365.0	4096.8	3152.5	3087.8	2980.1
Индекс на изменение 1989 = 100	100.0	93.8	72.2	70.7	68.2
Темп на изменение	-	-6.2	-0.2	-2.1	-3.5

Източник: Изчислено по данни от Статистически справочник за съответните години.

Коефициентът на заетост през разглеждания период се понижава от 42.4% през ноември 1998 г. на 40.8% през същия месец на 1999 г. и 47.5% през декември 2000 г. (Заетост и безработица, НСИ, от 1990 до 2000 г.).

Безработицата нараства, равнището на регистрираната безработица от 11.1% през 1998 г. достига 13.8% през 1999 г. и 18.1% през 2000 г., съответно 544 хил., 647 хил. и 545 хил. човека. Според наблюдението „Заетост и безработица” равнището на безработица е 16% (ноември 1998), 17% (ноември 1999) и 16.4% (декември 2000 г.).

Предлагането на труд също намалява както в абсолютен брой, така и като коефициенти на икономическа активност. Работната сила, наброяваща 3476.8 хил. човека през ноември 1998 г., достига 3272.2 хил. през декември 2000 г. Тук се включват както заетите, така и безработните, но към представата за трудовия потенциал трябва да се прибави и растящият брой хора в трудоспособна възраст, които отпадат от пазара на труда и са икономически неактивни поради т.нар. “обезкураженост” (295,6 хил. човека през 1998 г., 357.3 хил. през ноември 1999 г. и 469.2 хил. през декември 2000 г.) (Заетост и безработица, 1998-2000 г.).

Пазарът на труда остава дебалансиран, като търсенето на труд е значително под равнището на предлагането и това намира израз в нарастващата безработица. Структурните несъответствия между търсене и предлагане на труд се открояват като сериозен проблем на трудовия пазар от този период. През 1999 г. делът на дългосрочно безработните представлява 53.8% от всички безработни и 59,8% през декември 2000 г. Застойният характер на безработицата е индикатор за трайната неадаптивност на част от работната сила към пазара на труда и откроява важен проблемен елемент в неговото развитие, валиден и до днес – несъответствието между търсене и предлагане на труд.

2.4.1. Промени във външната среда, въздействащи върху търсенето и предлагането на труд

Икономическото развитие в периода между 1998 и 2000 г. е повлияно позитивно от дисциплиниращия ефект на валутния борд върху поведението на стопанските агенти. Правителство на СДС (1998-2001 г.) заявява воля за ускоряване на структурните реформи и особено на тези във връзка с приватизацията.

Икономическото развитие е подкрепено и от международните финансови институции. България получава финансова помощ от МВФ и Световната банка за извършване на реформите чрез първоначално сключване на стенд-бай споразумение с МВФ (530 млн. USD), последвано от тригодишно споразумение (1999-2001 г. за 627.6 млн. специални права на тиражиране – СПТ), както и договор със Световната банка за подкрепа на реформите (290 млн. USD).

Неблагоприятно влияние върху развитието на икономиката и процесите на реструктуриране оказва военният конфликт в Косово и затварянето на транспортните коридори в Европа. Преустановяването на транспортните потоци „през“, „от“ и „за“ страната има редица преки и косвени отрицателни ефекти върху бюджета, стопанската активност и обема на производството. Тези неблагоприятни ефекти се трансферират и върху пазара на труда основно чрез намалените обеми на транспортни услуги.

2.4.2. Промени във вътрешната среда и тяхното влияние върху пазара на труда

Реформите в областта на реструктурирането (приватизация) на предприятия с преобладаващо държавно участие имат съществено отражение върху пазара на труда.

Това е периодът, когато се приватизират авиокомпания „Балкан“, „Нефтохим“, „Химко“, „Арсенал“ и др. от т.нар. списък „А“, които дотогава са били стожери на заетостта в България. Това са предприятия с основополагащо значение за заетостта в регионален план – например „Химко“, „Нефтохим“, „Арсенал“ и т. н. По това време са приватизирани 64% от активите, предназначени за приватизация, и 42.3% от всички активи в държавния сектор (Агенцията за икономически анализи и прогнози, 1999). Реализацията на програмата за структурно преустройство включва приватизиране и ликвидирване на редица предприятия от т.нар. списък „Б“, както и реструктуриране на енергийния сектор. Всички тези процеси водят до нова вълна на намаление на заетостта и до нарастване на безработицата до едни от най-високите равнища за целия преход.

Друга характерна особеност през разглеждания период с отношение към трудовия пазар и към предлагането на труд в частност, е разширяването на натуралното потребление като средство за поддържане на домакинските

бюджети и жизненото равнище. Според някои анализатори намаляването на износа по това време показва, че растежът се реализира главно за сметка на потреблението (Вучева, 2001, с. 36). Но тъй като периодът се характеризира още и със спад в продажбите на дребно и на доходите на населението, то може да се каже, че през него една от особеностите на икономиката е разширяването на натуралното потребление.

2.4.3. Структурни промени в заетостта по време на стабилизационен растеж

Посочените вече реформи за реструктуриране на икономиката чрез приватизация и ликвидация на предприятия с преобладаващо държавно участие се отразяват и върху структурата на заетостта по основни отрасли.

Таблица 11

Промени в структурата на заетостта по основни отрасли на икономиката

Отрасли	1990 г.	1995 г.	1998 г.	1999 г.	2000 г.
Общо	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Промисленост	44.7	33.8	26.5	26.2	27.6
Селско стопанство	18.4	23.8	26.1	26.6	24.4
Услуги	36.7	42.3	47.3	47.1	48.1

Източник: НСИ. Статистически справочник за съответните години; ЕС. Employment in Europe 2010. Annual Report, 2000, p. 168.

Измененията в структурата отразяват и общата промяна в равнището на заетостта, което, както вече отбелязахме, спада под 3 млн. човека през 2000 г. Преходният период формира структура в заетостта, в която относителният дял на заетите в услугите нараства и става 48% в края на периода, дялът на заетите в индустрията започва бавно да се възстановява от достигнатото ниско ниво от 26% (т.е. само една четвърт от общата заетост), а заетостта в селското стопанство е с тенденция към намаление от високото равнище от 26% през 1998 и 1999 г. Големият дял и брой заети в селското стопанство потвърждава направения извод за засилване на натуралното потребление като източник на подкрепа на домакинствата в период на намаляващи заетост и доходи, респ. нарастваща безработица.

Структурата на заетостта според статуса на заетите показва много слабо повишаване на относителния дял на заетите работодатели и на самостоятелно заетите лица. Дялът на наетите намалява незначително (с 0.2 процентни пункта) и през 2000 е 86.4% от всички заети. В тяхната структурата обаче има съществени промени, свързани с нарастването на относителния дял на наетите в частния сектор (с 8.7 процентни пункта) и намаляването на същия в държавните предприятия (с 10.5 процентни пункта). Тази промяна в структурата на наетите отразява не толкова увеличаване на търсенето на труд от частния сектор, а по-скоро е резултат от статистическо отчитане на наетите в приватизираните по това време предприятия с преобладаващо държавно участие и превръщането им в частни.

2.4.4. Особенности на мобилността на работната сила

Периодът 1998-2000 г. се характеризира от интензивен оборот на трудовите потоци по отношение на тяхното влизане и излизане от заетостта. Регистрираната от предходните години тенденция към нарастване на изходящите потоци се засилва, като през 1999 г. негативното салдо в този оборот е почти двойно по-голямо. През 2000 г. негативният оборот на излизащите и влизащите в заетост намалява до равнището от 1997 г. Независимо от това той остава висок и показва, че ускорените процеси на реформи и реструктуриране на икономиката имат за резултат намаляване на заетост, респ. на търсенето на труд.

Таблица 12

Динамика на трудовите потоци в България през 1996-2000 г.

Година	Трудов оборот – брой, в т.ч.	Излизащи от заетостта поради икономическо реструктуриране	Влизащи в пазара на труда	Баланс между излизащи/влизащи потоци
	1	2	3	3
1996	460 125	78 338	395 284	-64 841
1997	686 993	128 734	590 780	-96 213
1998	623 108	103 972	542 806	-80 302
1999	684 824	156 674	548 523	-138 301
2000	757 432	138 752	667 355	-90 077

Проследяването на потоците на движение „от” и „в” заетост или друг статус в пазара на труда чрез регистрите на безработните показва, че през 1998 г. средногодишно регистрираните безработни са 45 хил., постъпилите на работа – 15.7 хил., а отпадналите от регистрация – над 34 хил. човека. През 1999 г. средногодишно излизащите от заетост и регистриращи се като безработни са 58 хил., постъпилите на работа - 18 хил., а отпадащите от регистрация – 28 хил. През 2000 г. излизащите от заетост и регистриращи се като безработни продължават да се увеличават – 61 хил. човека средногодишно, постъпващите на работа са 17 хил., а отпадащите от регистрация – 33 хил. Или при нарастващ брой отпадащи от заетост средногодишно броят на влизащите в заетост се променя незначително – от 15.7 съответно на 18 и на 17 хил. човека, т.е. динамиката на търсенето на труд е ниска. Същевременно тези, които отпадат от регистрация и формират контингента на „обезкуражените” и рисковите групи варират от 34 хил. до 61 хил. човека и през 2000 г. отново намаляват до 33 хил. човека. Като се има предвид, че средногодишно за периода отпадащите от регистрация са около 40 хил. човека може да се направи извод, че сред мобилността на работната сила доминира излизането от заетост и от пазара на труда поради отпадане от регистрация като безработен и обезкураженост.

2.4.5. Гъвкавост и адаптивност на работната сила към променящите се условия

Относително устойчивите високи равнища на безработица и стагниращото търсене на труд стимулират развитието на по-гъвкави форми на участие на

работната сила в заетостта, например заетост на непълно работно време, на временни трудови договори и т.н. Въпреки че оценките за целия период на преход са за относително негъвкав трудов пазар, обременен с тежки процедури за освобождаване на работната сила, с редица нормативни защити на заетостта и финансови ангажменти, които затрудняват работодателите при освобождаване и наемане на работници, процесите на развитие и разширяване на използването на т.нар. гъвкави трудови отношения набират сила. Така през 2000 г., макар че преобладаваща форма на наемни правоотношения остават трудовите договори (86.8% от всички наети), вече се регистрират и наемни правоотношения въз основа на граждански договори (7.2%). Отчита се и негативната тенденция за работа без сключен писмен трудов договор, което може да се причисли към „сивата” заетост в трудовия пазар.

Развитие на нормативната рамка на пазара на труда

През периода 1998-2000 г. се приема Законът за закрила при безработица и насърчаване на заетостта, който на практика е първият закон, правещ опит да регулира трудовия пазар на основата на пазарно регламентирани трудови правоотношения. В негова подкрепа е и Постановление № 152 на МС от 6 юли 1998 г. за приемане на Правилник за прилагане на Закона, както и редица други поднормативни документи. Въпреки това обаче не се реализира решението на МС (декември 1998 г.) за разработване на програми за заетост в районите на Мадан, Рудозем, Плевен, Ямбол. С други думи, активните процеси на реформиране на икономиката и заетостта не са съпроводени от съответстващи мерки за пренасочване на заетостта или за нейното качествено реструктуриране. Отсъствието на координация и цялостна визия за реформи, цели и механизми продължава да бъде отличителна черта на прехода до 2000 г.

3. Пазарът на труда в условия на циклична пазарна среда

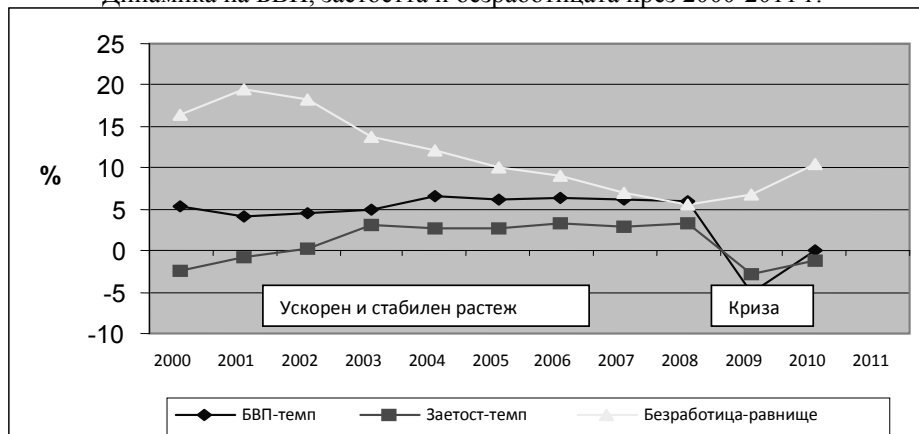
След 2000 г. пазарът на труда функционира в относително устойчива макроикономическа среда, характеризираща се от нарастващ икономически растеж, стимулиран най-вече от оживена инвестиционна активност.

Трудовият пазар сам по себе си е структуриран и действа на базата на пазарните трудови отношения, неговите субекти (работодатели и работнически синдикати) са институционализирани, основните нормативни рамки на трудовите отношения са законово регламентирани. Въпреки това функционирането на трудовия пазар среща редица проблеми както поради наличието на наследени от предходната система елементи (недоизградени подсистеми, неразвит управленски менталитет и личностно поведение, несъобразено с ценностите на пазарното стопанство), така и поради нововъзникващи проблеми, произтичащи от динамиката на трудовите отношения (нови форми на заетост и трудови отношения) или от въздействия на други системи (демографски срив и проблеми на социалните системи). Налице са също и нововъзникнали структури (корупционни и криминални),

които замърсяват пазарната среда и пречат на свободната конкуренция на пазарите, в т.ч. и на трудовия.

Фигура 3

Динамика на БВП, заетостта и безработицата през 2000-2011 г.

Графиката илюстрира, че при наличие на конкурентна пазарна среда и главно през 2002-2008 г. растежът на БВП е съдействал за създаване на заетост, без тази динамика да е особено голяма. По-високото равнище на заетост през 2009 и частично през 2010 г. в сравнение с БВП показва „лага“, закъснението, с което ефектите от намаленото производство и влошаването на общата макроикономическа среда се отразяват върху заетостта. Този лаг като продължителност е скъсен до четири-шест месеца в сравнение с една година в предходните периоди на спад.

Разглежданият период 2000-2011 г. може да се раздели на два подпериода: продължителен възходящ и стабилен растеж (2000-2008) и криза от края на 2008 г. с последваща рецесия, продължаваща и през 2011 г.

Динамиката на безработицата е със значителни отклонения – след високите равнища през целия предходен десетгодишен преход (1990-2000 г.) тя спада до минимални нива в края на 2008 г. (6%), след което отново нараства до двуцифрени числа и се запазва такава през последните три години.

Цикличността в динамиката на БВП и на трудовия пазар намира проявление в следните основни направления: нарастващо търсене на труд в периода 2000-2004 г., свързано с разкриване на нови работни места; стабилно високо ниво на търсене и изчерпване на капацитета на предлагане; ниска безработица до равнището на нейното естествено ниво (т.нар. структурна безработица); активни процеси на преструктуриране на заетостта и динамика на мобилността, свързана с множеството алтернативи за трудова заетост. От края на 2008 г. ефектите от настъпващата световна криза водят до намаляване на търсенето на труд, а впоследствие и до срив в заетостта в редица сектори на икономиката.

Предлагането на труд през този период е детерминирано от наличните трудови ресурси в страната, икономически активното население няма съществени проблеми да бъде интегрирано в трудова заетост с изключение на устойчивата структурна безработица и марагинализираната част от работната сила. Предлагането на труд по време на стабилен растеж по отношение на определени качествени сегменти на работната сила (основно професии и образование) е недостатъчно.

Структурните диспропорции между търсенето и предлагането на труд изпъкват особено отчетливо при недостиг на предлагането. Запазването на високите равнища на безработица в периода на криза показва, че механизмите на действащия пазар на труда за гъвкаво регулиране на преходите на работната сила от заетост към безработица и отново в заетост не са достатъчно развити и ефективни.

3.1. Възходящо развитие на пазара на труда (2000-2008 г.)

Започналото оживление в търсенето на труд след стабилизирането на икономическото и социалното развитие в края на предходното десетилетие и най-вече финансовата дисциплина, установена с въвеждането на валутен борд, продължава и след 2000 г. Темпът на изменение на заетостта остава отрицателен и през 2000 и 2001 г., но с намаляваща динамика, а през 2002 г. той вече е положителен. До края на 2004 г. е регистриран растеж – 1.4 през 2003 и 6.8 през 2004 г. В абсолютен брой зетите нарастват от 2980 хил. до 3226 хил. човека, т.е. положителният растеж от 2.2% средногодишно за 2002-2004 г. съдейства за създаване на около 200 хил. работни места. Равнището на заетост също се повишава – коефициентът на заетост на населението в трудоспособна възраст (15-64 г.) от 54.2% през 2004 достига 64% през 2008 г., а при младежите (15-24 г.) неговите стойности са съответно 21.5 и 26.3%. Понататъшно покачване отбелязва и коефициентът на заетост при възрастните хора (55-64 г.) – от 32.5% през 2004 г. до 26.3% през 2008 г. Тоест търсенето на труд и нарастването на заетостта са валидни за всички възрастови групи, което допринася за намаляване на съществуващите възрастови различия по отношение на заетостта при отделните групи от работната сила.

Таблица 13

Изменение на заетостта през 2000-2008 г.

Показатели	Години									
	1989	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Общо, хил. човека	4365.0	2980.1	2968.0	2978.6	3020.6	3226.3	3253.5	3349.1	3252.6	3363.5
Индекс на изменение 1989 = 100	100.0	68.2	67.9	68.2	69.2	73.9	74.5	76.7	74.5	77.0
Темп на изменение	-	-3.5	-0.4	0.4	1.4	6.8	0.8	-2.9	2.9	3.3

Източник: НСИ. Статистически годишник за съответните години.

Абсолютното увеличение на заетостта намира израз и в нарастването на равнището на заетост (заетите в процент към населението в трудоспособна възраст).

Особено динамично нараства заетостта при възрастовата група 55-64 г. – от 20.8% през 2000 г. на 47% през 2008 г. Увеличението на заетостта при тези хора е силно позитивен момент поради съществуващата при тях висока степен на риск за нова трудова реинтеграция предвид по-ограничените им възможности за преквалификация, мобилност и т.н.

Предлагането на труд остава в рамките на наличния трудов потенциал – повишеното търсене на труд е импулс за нарастване на икономическата активност. Коефициентът на икономическа активност (работна сила в процент към населението) при 15-64-годишните нараства от 60.7% през 2000 г. на 61.8% през 2004 г. и 67.8% в края на 2008 г., а при населението във възрастовата група 55-64 г. – от 24 на 49.3% през периода 2000-2008 г. На този фон спадането на икономическата активност на младежите (15-24 г.) от 30.5% през 2000 г. на 29.7% в края на 2008 г. също има своите обяснения, едно от които е, че по-големите възможности за намиране на работа правят младите хора по-мобилни по отношение на статуса им в заетостта. Освен това новите работни места имат и нови изисквания към труда, поради което част от младежите вероятно се връщат в обучение, за да могат да станат по-адаптивни към изискванията на търсенето на труд. Предлагането на труд през този период е почти на своя максимум – през 2008 г. икономическата активност достига 85.5% за населението на възраст 25-54 г. (79.9% през 2004 г.) и 67.8% за тези на възраст 15-64 г. (61.8% през 2004 г.).

През 2000-2008 г. безработицата започва да намалява и от 16.4% през 2000 г. спада до 5% през 2008 г. Намалява и дългосрочната безработица – от 9.4% през 2000 г. на 7.2% през 2004 г., както и тази сред младежите – съответно от 10.8 на 7.2%.

Високото равнище на търсене на труд намалява дисбаланса между търсене и предлагане на труд до рекордно ниско равнище на безработица от началото на промените в страната – 5.6% през 2008 г. Дори дългосрочната безработица, превърнала се в трайна негативна характеристика на пазара на труда, през 2008 г. намалява чувствително в сравнение с предходни периоди – от близо 60% в края на 2000 г. до 53.2% в края на 2008 г. Общата характеристика на пазара на труда в периода на стабилен икономически растеж (2000-2008 г.) отразява високо равнище на търсене на труд, съпроводено от нарастващо предлагане и спадащи нива на безработица до възприетите за нормални за пазарните икономики равнища на „относително излишна работна сила“.

3.1.1. Промени във външната среда, въздействащи върху търсенето и предлагането на труд

Външните импулси и най-вече преговорите за присъединяване на България към европейското икономическо пространство са сред основните фактори, съдействали за по-добро фокусиране на реформите и по-целенасочена политика на промени. В усилията в тази област особено стимулиращо въздействие има подкрепата на ЕС – през 2002 г. в годишния доклад за оценка на напредъка на страната за присъединяване към ЕС България е призната за функционираща пазарна икономика; през 2003 г. в поредния годишен доклад се прави заключение, че страната е постигнала достатъчна степен на макроикономическа стабилност и пазарните механизми действат за достатъчно ефективното разпределение на ресурсите (Доклад за напредъка на България в процеса на присъединяване, 2003, с. 40).

Наред с тези позитивни оценки влияние оказват и подкрепящите действия на други международни институции – Международният валутен фонд и Световната банка като своеобразен квестор на провежданата фискална политика и гарант за финансова дисциплина.

С негативен външен ефект върху общата икономическа среда са вътрешнополитическите разногласия относно посоката и скоростта на провежданите реформи, които са въпроси от политическия дневен ред, както и конфликтността на политическите и често „лобистки“ интереси.

През изследвания период страната ни е приета за пълноправен член на Европейския съюз (2007 г.) и това е едно от най-забележителните събития, случили се в периода на промени. През април 2005 г. е подписан договърът за присъединяване на България към ЕС. Заключителният документ за приемането ни за равноправен член от 1 януари 2007 г. е подписан на срещата на високо равнище в Брюксел (14-15 декември 2006 г.).

Приемането на България за член на ЕС е съпроводено от дългогодишен период на подготовка, адаптация на законодателството и синхронизация на институционалните механизми и политики. Целят процес на подготовка и договаряне е своеобразно училище/обучение за българската администрация и управление относно чуждия опит и очакванията, които се възлагат на страната, да поема отговорности и да акумулира ефективни решения за социално-икономическо развитие.

3.1.2. Промени във вътрешната среда и тяхното влияние върху пазара на труда

Възходящият икономически цикъл през изследвания период се отличава с продължаване на структурните реформи в съществени за икономическото развитие отрасли. През 2002 г. се извършва реструктурирането на енергийния сектор, вкл. разделяне на процеса на три части: производство, пренос и разпределение на енергийните ресурси. Секторът е важен не само заради

ключовата му роля в народностопанския комплекс, но и поради значението му за пазара на труда – това е пазар за висококвалифицирани кадри, чийто труд се заплаща значително над средното за страната равнище, осигуряващ работа и доходи на немалка част от работната сила.

Друга сфера на реструктуриране с не по-малко значение за трудовия пазар е приватизацията на търговските банки – продажбата на банка ДСК през 2003 г. на практика приключва този процес. Така търговските банки преминават изцяло в частния сектор, като почти всички са закупени от чуждестранен капитал и се управляват от чуждестранни управители. В тази област започва активен процес на пренос на чужд опит и на добри практики в управлението на трудовите ресурси на микроравнище. Същевременно в редица други отрасли на икономиката и най-вече текстилния, шивашкия и т.н., които не са сред иновативните и високотехнологични производства, интернационализацията на производството е пример и за лоши практики, на които националното законодателство и съответните институции трябва да противодействат.

Трета сфера на реформите с отношение към трудовите пазари е активното насърчаване на предприемачеството и развитието на малкия и средния бизнес. Във връзка с това е приет Закон за намаляване на административното регулиране и административния контрол върху стопанската дейност. Извършени са и редица промени в действащи закони, засягащи малките и средните предприятия, както и изменения в Закона за насърчаване на инвестициите с цел е да се подкрепи малкия и средния бизнес, който би трябвало да бъде стожер на заетостта в страната. През 2002 г. секторът осигурява 49.8% от общата заетост в страната, а през 2008 г. този процент е 63.3 (Анализ, 2011).

Усилията в икономическата област, особено след 2004 г., включват редица институционални и нормативни промени, които трябва да синхронизират рамките на функциониране на пазарната икономика в България в съответствие с възприетите общи правила и рамки в ЕС. В контекста на тази цел са и конкретните реформи, но като цяло структурните промени остават на заден план.

Съществен стимул за растежа в страната с позитивни ефекти върху търсенето на труд е увеличаването на чуждестранния капитал. Нарасналото доверие в страната в резултат от нейния напредък при покриването на критериите за членство в ЕС довежда до повишаване на притока на чуждестранни капитали и търсенето на труд. През изследвания период преките чуждестранни инвестиции в България нарастват близо три пъти – от 2 735 млн. лв. през 2004 г., 3152 млн. лв. през 2005 г., 6158 млн. лв. през 2006 г., 8487 млн. лв. през 2007 г. на 6163 млн. лв. през 2008 г. (Статистически справочник, 2005, 2007 и 2008).

3.1.3. Структурни промени в заетостта в периода на оживление

Промените в структурата на заетостта отразяват процесите на реструктуриране на икономиката. В структурата на заетостта по основни сектори на икономиката е налице позитивна тенденция към нарастване на относителния дял на заетите в сектора на услугите. Тенденцията е положителна, защото е свързана с развитието на структурата на услугите – от традиционни към иновативни и високотехнологични, изискващи висококвалифициран труд (табл. 14).

Таблица 14

Промени в структурата на заетостта по основни отрасли на икономиката

Отрасли	1990	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Общо	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Промисленост	44.7	27.6	27.2	27.4	26.6	26.6	27.0	28.0	28.3	28.3
Селско стопанство	18.4	24.4	24.1	23.9	23.1	22.3	21.4	20.4	19.7	19.3
Услуги	36.7	48.1	48.7	48.7	50.3	51.1	51.6	51.6	52.0	52.3

Източник: НСИ. Статистически справочник за съответните години; ЕС. Employment in Europe 2010. Annual Report, 2000, p. 168.

Позитивен момент в структурата на заетостта е и намаляването на относителния дял на заетите в селското стопанство, както и по-нататъшното й оптимизиране в индустрията.

По-осезаемо въздействията на нарастващите обеми на производство и услуги върху заетостта могат да се открият на отраслово равнище. През този период многократно се увеличава броят на заетите в отделни отрасли като „Строителство”, „Недвижими имоти”, „Финанси и застраховане” вследствие на инвестиционната активност в тях.

В зависимост от статуса в заетостта промените в структурата на заетите показват следното:

- Нараства относителният дял на работодателите – от 2.5% в края на 2000 г. на 3.5% в края на 2008 г.
- Спада относителният дял на самостоятелно заетите лица – от 9.8% в края на 2000 г. на 8.7% в края на 2004 г. и 7.3% в края на 2008 г. Намалението отразява процеса на уедряване на бизнес-дейностите, на разрастване на бизнеса и преминаването му в друга статистическа група, но също и на закриване, фалити, динамика на възникване и загиване, типична за много дребния бизнес.
- Относителният дял на наетите лица варира – първоначално се понижава от 86.4% в края на 2000 г. на 85.7% в края на 2004 г., но в края на 2008 г. той се повишава до 88.1%. Реструктурирането е съществено по отношение на наетите в частни и в обществени предприятия. Наетите в частния сектор се увеличават от 39.8% в края на 2000 г. на 51.3% в края на 2004 г. и 73.6% в

края на 2008 г., докато относителният дял на наетите в общественя сектор намалява от 46.7% през 2000 г. на 31% през 2004 г. и на 26.3% през 2008 г. Тези промени в структурата на наетата работна сила отразяват по-добрата среда за развитие на частната стопанска активност и на частния сектор, който генерира заетост и увеличава наетата работна сила. В края на 2004 г. наетите в частния сектор са 60% от всички наети лица, а в края на 2008 г. те са вече 73.6%.

3.1.4. Особености на мобилността на работната сила

Мобилността на работната сила в периода 2000-2008 г. „от” и „в” заетостта показва относителна стабилност на заетостта (намаляване близо от два пъти на излизащите от заетостта); динамика при постъпващите на работа (първоначално нарастване на броя на постъпващите на работа с близо 50%, но последващо намаление под първоначалното ниво), както и намаляващ брой на хората, които отпадат от регистрацията (с близо една трета).

Таблица 15

Динамика на потоците „от” и „в” заетостта (средногодишно, бр.) 2000-2008 г.

Показатели	Години								
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Регистрирани безработни	61217	44973	44595	45730	33693	37086	39041	31969	28058
Постъпили на работа	17421	17706	21624	25750	25672	22513	23853	20901	16861
Отпаднали от регистрацията	33107	34150	29186	28469	22545	23400	17920	17917	11918

Източник. Месечните регистри в бюрата по труда.

Посочените тенденции отразяват подобряващо се състоянието на пазара на труда през периода 2000-2008 г., когато по-малко хора напускат заетостта, повече имат възможност за започнат работа и по-малко избират да преминат в групата на „икономически неактивните лица” и да напуснат пазара на труда. Интересно е да се отбележи, че признаци на настъпващата криза се наблюдават още през 2007 г., когато броят на постъпилите на работа започва да намалява – процес, продължаващ и през 2008 г. и задълбочил се при кризата след този период.

Данните от табл. 15 илюстрират, че в условия на стабилен растеж мобилността на работната сила се запазва относително висока, провокирана от възможностите за намиране на по-добри условия за заетост. Т.е. търсенето на труд стимулира мобилността на работната сила не само в условия на икономически спад, но и в условия на стабилен растеж. Мотивацията за мобилността обаче е различна – от търсене на работа „въобще” до търсене на по-добри условия за работа.

3.1.5. Гъвкавост и адаптивност на работната сила в условия на стабилен растеж

През 2000-2008 г. възможностите за повишаване на гъвкавостта на трудовите отношения и организацията на работа се развиват все повече, но динамиката им не е еднопосочна през цялото време. Налице е процес на разчупване на традиционния формат на трудови договори и режими на работа. Нараства броят на заетите, които работят на трудови договори за определен период – 6.3% през 2001 г. и 7.4% през 2004 г., а относителният дял на тези, работещи на непълно работно време, намалява съответно от 3.2 на 2.4%.

Високото равнище на търсене на труд в условия на стабилен растеж при относително изчерпани възможности за разширяване на предлагането обаче е фактор, който насочва работодателите към търсене на сигурност за запазване на работната сила чрез по-сигурни форми на заетост и допълнителни бонуси. Поради това гъвкавите форми на заетост намаляват за сметка на трайните и устойчиви такива (пълен работен ден и безсрочен трудов договор). Ето защо през 2004-2008 г. се регистрира понижаване на относителния дял на хората, заети при гъвкави форми и режими на работа. Делът на заетите на срочен трудов договор например спада от 7.4% през 2004 г. на 5% през 2008 г., както и този на заетите на непълно работно време – от 3.2% в общата заетост през 2004 г. на 2.3% през 2008 г.

Може да се направи изводът, че нарастването на гъвкавите форми на заетост може да бъде индикатор за запазване на работната сила при намалено производство и в този случай те представляват „буферни” форми за заетостта. Вярно е също и това, че оживяването на икономиката създава повече възможности за заетост, вкл. и чрез използване на различни гъвкави форми на организация на работното време. Обикновено допълнителните трудови ангажименти (втори трудови договори) са и по-гъвкави режими на работно време.

- Развитие на институциите

През изследвания период Агенцията по заетостта (АЗ) остава главната изпълнителна структура на политиката на пазара на труда, заедно с 9 дирекции “Регионални служби по заетостта” и 117 дирекции “Бюра по труда” със 131 филиала (Постановление №125 от 2004 г.). МТСП е институцията, формираща политиката, заедно със социалните партньори и съответните комисии.

Периодът 2000-2008 г. е свързан с изпълнението на редица програми, реализирани от предприемаческите фондове на ЕС (програма ФАР), както и по двустранни спогодби с Департамента по труда на САЩ, Швейцария, а също и със Световната банка и Програмата на ООН за развитие, Ноу Хау фонда на Великобритания, а впоследствие, след приемането ни за член на ЕС, и от Структурните и Кохезионния фондове на ЕС. За управлението на програмите, осъществени чрез тези фондове, се изграждат редица помощни институционални структури към съществуващите такива като Национална прилагаща агенция (2000 г.) междуведомствени структури за създаване и

управление на програми, комисии за реализация на контрол и оценка на проекти, бизнес-центрове и бизнес-инкубатори и т.н. Засилва се връзката на ведомствените институции и неправителствения сектор, както и на създадените целеви центрове за обучение или за реализация на целеви проекти (Център за развитие на възможности; българо-германски регионални центрове за обучение и професионална квалификация и др.). Съществено значение за развитие на пазара на труд в периода след 2007 има оперативна програма "Развитие на човешките ресурси", която е насочена пряко към подпомагане развитието на пазара на труда. Може да се направи изводът, че периодът след 2000 г. е богат на изграждане на разнообразни целеви институционални структури, които имат конкретни задачи по отделни проекти и чрез които се реализира социалното партньорство и междуведомствената координация на управлението на средства.

През 2000-2008 г. се приемат редица основни закони и подзаконови актове, чрез които се регламентират дейностите за развитие на национални програми и регионални проекти в областта на трудовата заетост. Законът за насърчаване на заетостта е в сила от 2002 г., а последващите промени в него отразяват динамиката на пазара на труда и "европейската перспектива" на страната. Устройственият правилник на Агенцията по заетостта (2003 г.) отразява еволюирането на нейните функции; Правилникът за прилагане на Закона за насърчаване на заетостта претърпява съответстващи на закона промени. Редица корекции са направени и в Кодекса на труда и Кодекса за социално осигуряване.

Две важни особености на законодателната рамка характеризират периода. Първата е във връзка с осъществяването на поврат в политиката, изразяващ се в преход от пасивна към активна подкрепа на безработните и стимулиране на тяхната трудова реинтеграция. Началото на този обрат е заложено през 2002 г. с националната програма "От социални помощи към заетост". Втората особеност за периода е свързана с по-доброто планиране и координиране на политиката чрез разработването на програмни документи като национална стратегия за заетост и ежегодни национални планове за заетост. Прилагането на тази техника на управление позволява по-добро координиране на целите и на ресурсите (на институционалния капацитет и на финансовите ресурси) и придава перспективен характер на развитието на пазара на труда.

3.2. Икономическата рецесия и влиянието ѝ върху трудовия пазар (2009-2010г.)

Кризата в икономиката, започнала в края на 2008 г., засяга изключително силно трудовия пазар – тя предизвиква драстично намаляване на търсенето на труд, увеличаване на безработицата и влошаване на жизненото равнище на населението. Икономическата динамика и нейната стабилност след 2000 г. доведоха до устойчиво повишаване на заетостта в България, съкращаване на относително високата безработица (от 18.1% през 2000 г. до 5% през 2008 г.) и дори до недостиг на работна сила през периода 2006-2007 г. Световната

финансова криза и нейното отражение върху реалната икономика у нас променят съществено условията за растеж и стабилност в заетостта. Ефектите се проявяват особено силно в началото на 2009 г. чрез рязко намаляване на търсенето на труд, освобождаване на заета работна сила и нарастване на безработицата (табл. 16).

Таблица 16
Динамика на БВП, заетостта и безработицата в България (2008-2010 г.)

	БВП-темп	Заетост	Безработица
		Верижен индекс	Равнище
2008 г.			
1Q	7.0	-0.6	6.5
2Q	7.1	2.4	5.8
3Q	7.1	1.3	5.1
4Q	6.8	-1.6	5.0
2009 г.			
1Q	-5.3	-3.0	6.4
2Q	-3.8	1.1	6.3
3Q	-4.9	-0.7	6.7
4Q	-5.8	-3.4	7.9
2010 г.			
1Q	-4.0	-5.1	10.2
2Q	0.5	2.0	10.0
3Q	1.0	1.0	9.5
4Q	1.7	-1.3	11.2

Източник: НСИ. Заетост и безработица, <http://www.nsi.bg>

За периода от началото на кризата в страната през четвъртото тримесечие на 2008 г. до края на 2010 г. заетостта намалява с 382.4 хил. човека, а в края на 2010 г. безработицата наброява 382 хил. човека и има едно от най-високите равнища в ЕС – 11.2%.

Въздействията на кризата върху трудовия пазар не са равномерни във времето, напротив, през второто тримесечие на 2009 г. има минимално увеличаване на заетостта с 38 хил. човека и намаляване на безработицата с 0.1 процентни пункта. В известна степен по-плавното, но и по-продължително развитие на процесите на реструктурирането на заетостта в условия на криза са резултат от въздействието на предприетите антикризисни политики през втората половина на 2008 г. и началото на 2009 г.

Коефициентът на икономическа активност в края на 2010 г. (66.6%) се понижава в сравнение с 2009 г. (67.2%), като по-чувствително е намалението при мъжете (70.3% през 2010г. и 72% през 2009 г.), докато при жените той остава почти непроменен (62.9% през 2010 г. и 62.5% през 2009 г.). Спадащата икономическа активност при мъжете в края на 2010 г. изразява нарастващата обезкураженост на най-силно засегнатата група от кризата за намиране на нова работа.

Общата характеристика на пазара на труда в условия на криза включва силно свиване на търсенето на труд, намаляващо предлагане на труд, изразяващо дестимулиращите въздействия върху икономическата активност на продължаващата рецесия и ограничените възможности за намиране на нова работа. Протеклите процеси на „изчистване” на неефективната заетост и натрупаните свръхтрудова ресурси на микро ниво водят до реструктуриране на заетостта в по-ефективна конфигурация, която се постига с цената на висока безработица. Възникването на нови производства, респ. създаването на нови работни места е минимизирано в рамките на силно понижени чуждестранни и национални инвестиционни проекти.

3.2.1. Промени във външната среда, въздействащи върху търсенето и предлагането на труд

Най-съществените въздействия на външната среда върху пазара на труда през периода 2008-2010 г. могат да бъдат синтезирани в три групи:

- шоковете на кризата, изразени първоначално в намалените обеми на производство и износ на продукция. Впоследствие свитото вътрешно потребление добавя също своите негативни ефекти върху пазара на труда;
- динамиката на инфлацията в резултат от повишаването на цените на основни продукти като петрола (вследствие на политическите кризи в Северна Африка и преди всичко в Либия). Цените на зърното също имат своето отражение върху борсовите индикатори и цените на борсите;
- политическата среда на конфронтация между управляващи и опозиция, провокирана основно от избора на приоритети за развитие в условия на криза – тя задълбочава икономическата рецесия, затруднява стопанско оживление и създава социално напрежение.

Всички те имат негативно отражение върху пазара на труда, като съдействат за намаляване на търсенето на труда и нарастване на безработицата, както се вижда от данните в табл. 16.

3.2.2. Промени във вътрешната среда и нейното влияние върху пазара на труда

Вътрешната среда е силно депресирана от високата междуфирмена задлъжнялост, намаленото търсене на вътрешния пазар и нарастващата инфлация. През 2009-2010 г. организациите на работодателите многократно декларират увеличаващите се трудности пред бизнеса, както и неговите нагласи/очакванията за закриване на производства и работни места.

- Междуфирмена задължняост. Според изследване на БСК през 2009 г. задълженията между фирмите са около 157 млрд. лв., което е с близо 8.9 млрд. лв. повече в сравнение с 2008 г. и около 2.3 пъти повече, отколкото през 2005 г. Като един от генераторите на междуфирмени задължения се посочват държавата и общините, като от общо 833 млн. лв. неразплатени поръчки 600 млн. лв. са разплатени пред 2010 г. Невъзстановените данъци, дължими от държавата на бизнеса, според БСК са на стойност 2.4 млрд. лв. (БСК, Доклад)
- Задължняост на фирмите към работниците. Неразплатените плащания на фирмите към работниците през 2009 г. също нарастват и са с 8% повече в сравнение със 2008 г. Общият размер на неразплатените заплати в края на 2009 г. е над 1700 млрд. лв. Неразплатени са и 900 млн. лв. социални осигуровки или 18% повече, отколкото през 2008 г. Неразплатените задължения и осигуровки намаляват допълнително платежоспособността на населението и възможностите за траен обрат в динамиката на растежа.
- Многократно намаляване на инвестициите. В процент към БВП преките инвестиции през 2010 г. са 3.8%, при 9.4% през 2009, 18.9% през 2008 г. и 29.4% през 2007 г. В абсолютен размер те възлизат на 1359 млн. евро през 2010 г. при 9 051 млн. евро през 2007 г. (БНБ, www.bnb.bg/bnb).
- Нарастване на сивата икономика. По оценка на работодателите нелегалната конкуренция е сред основните фактори, които възпрепятстват развитието на конкурентоспособна пазарна среда. Конфедерацията на работодателите и индустриалците в България (КРИБ) оценява размера на сивата икономика от 30 до 50%, като основните форми на нейното съществуване са намаляване на оборотите чрез необявяване на реалната работна заплата, неплащане на данъци и социални осигуровки. Проучване на Центъра за изследване на демокрацията (2010 г.) показва, че фирмите продължават да са подложени на корупционни практики от страна на администрацията, въпреки че тенденцията е към спад в сравнение с предходните години (Център за изследване на демокрацията).

3.2.3. Структурни промени в заетостта в периода на икономическа криза

Промените в структурата на заетостта през 2009 и 2010 г. в сравнение с края на 2008 г. показва, че в почти всички отрасли на икономиката заетостта в абсолютен брой спада. Най-характерно за периода е намалението на заетите в индустрията – от 1146 на 991 хил. човека, или със 155 хил., следват тези в селското стопанство – от 230.7 на 191.7 хил., или с близо 40 хил. човека, и заетите в услугите – от 1876.4 на 1840.2 хил., или с 36 хил. човека. На отраслово ниво най-голямо е намалението на заетите в преработващата промишленост – над 136 хил. човека. На второ място е спадът в строителството – там заетите намаляват в абсолютен брой с близо 90 хил. човека. В селското стопанство намалението е с 45 хил., в транспорта – със 17 хил., а в образованието – с повече от 15 хил. човека. Има три отрасли, в които

заетостта нараства – търговията (увеличение от около 6 хил. човека); държавното управление (с 5.6 хил.) и в административни и други дейности (с около 3 хил. човека). (Заетост и безработица, 2008-2010 г.).

В зависимост от статуса в заетостта кризата води до намаление на самостоятелно заетите лица от 259 хил. човека през 2009 г. на 234 хил. през 2010 г. Спадът при наетите лица е следствие от общото намаление на заетите, но сред тях редуцията на заетите в частния сектор е доста чувствителна – от 2078 хил. на 1910.7 хил. човека. Наетите в обществените предприятия намаляват от 769 хил. през 2009 г. на 732 хил. човека през 2010 г.

3.2.4. Особености на мобилността на работната сила

Движението на работната сила в условия на криза определено е ориентирано в посока към излизане от заетост и влизане в безработица. Интензитетът на потоците „от“ и „в“ заетост показва, че при средномесечно 28 хил. регистрирани безработни през 2008 г. те нарастват на 40 хил. през 2009 и спадат до 35 хил. човека през 2010 г. Постъпилите на работа през 2008 г. са средномесечно 16 хил., през 2009 – 17 хил., а през 2010 г. – 16.8 хил. Увеличават се отпадналите от регистрация (от 11.9 хил. средномесечно през 2008 г. на 20.6 хил. през 2010 г.), което потвърждава направения извод за напускане на пазара на труда поради ограничени възможности за алтернативна заетост. Уволнението от работа е основна причина за 50% от регистрираните като безработни, за 22% причината за безработица е приключване на временна или сезонна работа, а търсещите работа за първи път са около 20%. Едва 9.4% от безработните посочват неудовлетвореност от условията на работа. Така установените причини за безработицата в края на 2010 г. показват, че основен фактор за намаляващата заетост остава свиването на търсенето на труд и в много по-малка степен – структурните несъответствия. Това означава, че приоритете на политиката трябва да бъде разкриването на нови работни места и стимулиране търсенето на труд в съчетание с качествено реструктуриране на работната сила.

3.2.5. Степен на гъвкавост и адаптивност на работната сила в условия на криза

Гъвкавите форми на заетост, разбирани като форми на договорни трудови отношения и като схеми на работно време, в условия на криза, от една страна, играят ролята на буфер за защита/запазване на заетостта, но от друга, тяхната динамика отразява ограничените възможности за заетост поради намаляващото търсене на труд от страна на работодателите.

В края на 2010 г. наетите на постоянна работа са 2536.6 хил. човека, а на временна – 106.1 хил., или съответно 95.9 и 4% от всички наети. Те намаляват в сравнение с 2008 г., когато наетите на постоянна работа (2822.3 хил. човека) и тези на временна (141.3 хил. човека) са съответно 95.2 и 4.7%. При наетите на пълно (98.2%) и на непълно работно време (1.7%) промените показват

съкращение на наетите от първата група и нарастване на тези от втората. В края на 2008 г. съотношението на наети на пълно и непълно работно време е 98.6 : 1.3% (Заетост и безработица, 2008 и 2010).

Посочените тенденции показват, че кризата в пазара на труда се проявява и чрез намаляване на устойчивите и трайни трудови отношения, нарастване на временните форми на трудови отношения и на работещите на намалено работно време.

Гъвките форми на заетост като превантивни антикризисни мерки

Гъвквият пазар на труда се откроява като една от позитивните черти на българския трудов пазар, която допринася за сравнително умереното равнище на безработица в края на 2008 и първата половина на 2009 г. Тук става въпрос за приложените режими за намаляване на работното време в сектори и производства, където кризата има най-силно влияние, използване на неплатени отпускни като средство за запазване на работната сила и т.н.

Използването на намалено работно време е основната форма на гъвкавост, която се прилага през 2009 и началото на 2010 г. за запазване на персонала в условия на съкратено производство. Въз основа на Постановление на МС, съгласно което засегнатите от кризата предприятия в секторите на услугите и индустрията могат да въведат намалено работно време, на такъв работен режим са преминали 19 485 работници и служители. Компенсирането на доходите за намаленото работно време се извършва от държавата. Работодателите, които са използвали този режим, са 531, а сумата на изплатените компенсации е 5793.7 хил. лв. Данните за 2010 г. показват, че броят на включените в тази схема работници и служители е 6188, които са работили 4 месеца на непълно работно време. Изплатените компенсации за периода са 2464 хил. лв. (Агенция за заетост, 2009, с. 42 и 2010, с. 44).

- Законови и институционални промени

Нормативните промени в трудовото законодателство през разглеждания период са свързани с антикризисните действия, които правителствата предприемат, за да отговорят на ефектите на кризата върху заетостта.

Последователно през 2008-2010 г. управляващите правителства въвеждат следните промени:

Промени през 2008 до средата на 2009 г.:

- промени в нормативната база, позволяваща преминаване на работа от пълно на намалено работно време на работници в производства и отрасли, силно засегнати от кризата;

- насърчаване на стопанската подкрепа за предприятията чрез предоставяне на финансова помощ;
- подпомагане на фермерството в условия на криза чрез предоставяне на финансова помощ.

Промените от средата на 2009 включват: (Правителствен отчет, 2010)⁴

- намаляване на осигурителната вноска с 2 процентни пункта – с 1.1 пункт за работодателите и с 0.9 пункта за осигурените лица;
- увеличаване на минималния осигурителен доход за самоосигуряващите се лица от 260 лв. на 420 лв.;
- премахване на „тавана“ на обезщетенията за безработица. От средата на 2010 г. размерът на обезщетението за безработица е 60% от осигурителния доход, без да се определя максимален размер;
- въвеждане на гъвкави правила за осъвременяване на пенсиите;
- промяна в механизма за определяне на обезщетението за временна неработоспособност. От средата на 2010 г. работодателят изплаща първите три дни от временната неработоспособност, като размерът на обезщетението е 70% от осигурителния доход. След това обезщетението се изплаща от НОИ в размер на 80% от осигурителния доход;
- въвеждане на нов механизъм за финансиране на обученията чрез ОП „Развитие на човешките ресурси“ – обучение срещу ваучери. С тази промяна се цели по-доброто обвързване на търсенето на курсове за обучение с търсенето на работна сила с определени знания и умения.

Опитът за създаване на нов анти кризисен план от средата на 2010 г. имаше частичен успех, доколкото тристранния съвет постигна съгласие за пакет от мерки. Формалният характер на направените усилия се потвърждават от отсъствието на система от мерки за реализацията му. Същевременно динамичното развитие на кризата в ЕС и неговата финансова дестабилизация поставят нови въпроси и открояват необходимостта от нов антикризисен план, отчитащ новите икономически реалности в България и ЕС.

Заключение

Основните особености, до които това изследване достига, са систематизирани както следва:

⁴ Правителство на европейското развитие на България, 1 година (отчет), http://www.government.bg/fce/001/0226/files/Report_1year.doc

1. Равновесието в търсенето и предлагането на труд:

- През периода на шокови реформи за промяна на икономическата система (1990-1993 г.), пазарът на труда е силно дебалансиран в резултат на срив в търсенето на труд, породен основно от ликвидацията на съществуващи работни места. Отсъствието на законова и институционална база е пречка за развитието на алтернативни форми на заетост, поради заетостта в “сивата икономика” става алтернативна възможност за получаване на доходи наред с емиграцията на работната сила. Появява се безработицата като нов икономически феномен, но неотменен спътник на пазара на труда.
- Конюнктурното оживление (1994-1995 г.) съдейства за временно стабилизиране на пазара на труда и появяват тенденции към относително балансиране на търсенето и предлагането. Доколкото тази стабилизация не е в резултат от устойчиви структурни промени във факторите на растеж, а е следствие на преустановени реформи и ниската цена на труда, нейните ефекти върху пазара на труда са временни.
- Кризата от 1996-1997 г. силно дебалансира пазара на труда и води до нарастване на безработицата.
- Периодът на стабилизация (1998-1999 г.) позволява да се открият структурните несъответствия между търсенето и предлагането на труд, както и застоен характер на безработицата като индикатор за трайната неадаптивност на част от работната сила към промените в търсенето на пазара на труда. Така през този период се проявява проблемна сегмент в развитието на пазара на труда, който остава нерешен и до днес – този за несъответствието между търсене и предлагане на труд.
- По времето на ускорения и стабилен растеж (2000-2008 г.) динамиката на търсенето на труд е изключително висока и се отчита дори недостиг на предлагането на труд. Безработица намалява и достига до равнището на нейното естествено ниво (т.нар. структурна безработица). Активните процеси на реструктуриране на заетостта и динамиката на мобилността са свързани с наличието на множество алтернативи за трудова заетост. Дори дългосрочната безработица, превърнала се в трайна негативна характеристика на пазара на труда, през 2008 г. намалява чувствително в сравнение с предходни периоди –от близо 60% в края на 2000 г. до 53.2% в края на 2008 г.
- Световната финансова криза се проявява в България в края на 2008 г. и нейните ефекти водят до намаляване на търсенето на труд, а впоследствие и до срив в заетостта в редица сектори на икономиката и нарастване на безработицата до сравнително високи нива в сравнение с предкризисното равнище. Процесите на „изчистване” на неефективната

заетост и натрупаните свръхтрудови ресурси на микро ниво водят до реструктуриране на заетостта в по-ефективна конфигурация, без обаче да бъдат своевременно подкрепени от нови производства и нововъзникващи работни места.

2. Реструктурирането на работната сила

- Периодът на шокови промени за смяна на икономическия модел, в т.ч. и на трудовите отношения, създава условия за активно реструктуриране на работната сила като форми на трудовите отношения и секторното разпределение на заетите. Силен тласък получава алтернативните на “наем работник” форми на заетост – samozаетост или работодател, както и упражняването на свободна професия. В секторен план протича интензивна междусекторна мобилност, отразяваща намаляването на заетостта в индустрията, по-динамичното ѝ нарастване в селското стопанство и умереното ѝ увеличаване в сектора на услугите.
- Периодът на конюнктурно оживление не е съпроводен от съществени структурни промени, доколкото икономическото оживление е резултат от забавения темп на промени. Независимо от това продължава инерцията на промените от предходния цикъл по отношение на секторните и на отрасловите промени, както и развитието на заетостта в частния сектор във всички форми на нейното проявление – работодатели, самостоятелно заети и наети лица.
- Финансовата криза от периода на прехода води до съществено намаление на заетостта и нарастване на безработицата. Кризата провокира бъдещи качествени структурни несъответствия, доколкото последвалата я висока застойна безработица умелчава професионалната деквалификация.
- В структурата на заетостта по време на стабилизацията от края на преходния период се извършват промени, провокирани от интензивните процеси на реструктуриране на собствеността на предприятия с преобладаващо държавно участие. Тези процеси водят до стабилно и динамично повишаване на дела на наетите в частния сектор.
- Промените в структурата на заетостта в периода на оживление отразяват процесите на усилено реструктуриране на икономиката. Налице е позитивна тенденция към нарастване на относителния дял на заетите в сектора на услугите, развитието на иновативни и високотехнологични услуги, изискващи висококвалифициран труд. Позитивен момент е понижаването на относителния дял на заетите в селското стопанство, както и по-нататъшното оптимизиране на заетостта в индустрията. На отраслово равнище има експанзия в заетостта следваща инвестиционните потоци в строителство, недвижими имоти, финанси и застраховане. Промените в статуса на

заетите са свързани с уедряването на производствените единици, повишаването на относителния дял на работодателите, намаляването на самостоятелно заетите лица, както и стабилното нарастване на наетите в частния сектор и съкращаването на броя на наетите в държавния сектор.

- Кризата в края на първото десетилетие на 21 век води до съществени намаляване на заетостта в едни сектори и отрасли и нарастване на безработицата. Важна особеност в структурата на работната сила е влошаването на нейните качествени параметри - увеличаването на заетите без образование и квалификация, както и високата емиграция на качествена работна сила.
- Характерно за процесите на реструктуриране на заетостта е засилващото се несъответствие между потребностите на пазарите от работна сила с определени качествени възможности и наличните трудови ресурси. Този хроничен качествен дисбаланс е свойствен както за националния, така и за европейския пазар и една от възможностите за неговото преодоляване е повишаването на мобилността на работната сила.

3. Мобилността на работната сила

- Мобилността е стимулирана от „шоковите реформи” в икономиката, които предизвикват значителни емиграционни потоци. Емиграцията е стимулирана от намалените възможности за заетост в страната, желанието за образование извън страната, както и други причини от личен характер.
- Периодът на относителна стабилизация се характеризира с относително забавяне на мобилността от заетост към безработица.
- Мобилността на работната сила при криза отначало е интензивна, но впоследствие интензитетът намалява в резултат от ниското търсене на труд и ограничените възможности за намиране на работа.
- По време на стабилизация мобилността на работната сила отново нараства. Нарастването на търсенето на работна сила засилва нейната мобилност, стимулирана от възможностите за намиране на по-добри условия за заетост и високо търсене на труд.
- Съвременната криза съдейства също за нарастване на мобилността на работната сила главно от заетост към безработица и икономическа неактивност. Увеличава се и емиграцията на работната сила, породена от търсене на трудова реализация в други страни.

4. Гъвкавостта на пазара на труда

- Периодът на „шокови реформи” изправя пазара на труда пред необходимостта от създаване на нови законови правила за пазарните трудови отношения, както и нови институции, които да ги регулират. Преходът се характеризира от промени, в редица случаи частични, на трудовото законодателство, и постепенното създаване на нови закони за регулиране на трудовия пазар. Промените в законодателството са съпроводени от силни социални противоречия и търсене на механизъм за водене на социален диалог и постигане на компромиси в дизайна на структурата на пазарните трудови отношения. Промените към по-гъвкав пазар на труда у нас се извършват бавно, но устойчиво, така, че от “силно институционализиран” в началото на прехода, днес българският трудов пазар се определя като “достатъчно гъвкав”, за да поеме първоначалните удари на кризата.
- През периода на „конюнктурна стабилизация” гъвкавостта на пазара на труда не се развива динамично главно поради спада в темпото на реформите. Кризата от преходния период фокусира законотворчеството върху решаването на конкретни проблеми на заетостта и безработицата по сектори или рискови групи. Стабилизацията и последващият ускорен и стабилен растеж създават благоприятни условия за развитие на гъвкавостта на трудовия пазар не само като законови възможности и институционална инфраструктура, но и като форми на трудови отношения и организация на работното време.
- Кризата от края на първото десетилетие на 21 век поставя на изпитание възможностите на трудовия пазар да се приспособи по-гъвкаво към икономическия срив. Проведените политики на пазара на труда (схеми на намален работен ден и други гъвкави форми на заетост) смекчават първоначалните удари върху заетостта. Впоследствие обаче постигнатата гъвкавост не е подкрепена от адекватни политики за създаване на нова заетост, което води до нарастване и задържане на безработицата на сравнително високо ниво.

Използвана литература

1. Beleva, I., R. Jackman, M. Nenova. 1995, The Labour Market in Bulgaria. London School of Economics, Discussion paper N268, December.
2. Kydland, F. 1995. Business Cycles and Aggregate Labor Market Fluctuations. – In: Cooley, T. (ed). 1995. *Frontiers of Business Cycle Research*, Princeton: Princeton Univ. Press.
3. Merz, M., 1995. Search in the labor market and real business cycle. *Journal of Monetary Economics* 36, p. 269-300.
4. Merz, M., 1999. Heterogeneous job-matches and the cyclical behavior of labor turnover. *Journal of Monetary Economics* 43, p. 91-124.
5. Pissarides, C., 1990. *Equilibrium Unemployment Theory*. Basil: Blackwell.

6. Prescott, E., 1986. Theory ahead of business cycle measurement. *Carnegie–Rochester Conference Series on Public Policy* 25, p. 11-44.
1. Агенция по заетостта, 2009, Годишник, МТСП.
2. Агенция по заетостта, 2010, Годишник, МТСП.
3. Агенцията за икономически анализи и прогнози, 1999, Резултати от изследване, публикувани във В-к “Капитал”, 9 октомври.
4. Анализ на състоянието и факторите за развитие на малките и средни предприятия, 2011, ИАНМСП и НОЕМА.
5. Балев, И., С. Цветарски. 2005, Демографски процеси и бъдещи тенденции в развитието на населението на България. – В: Демографско развитие на Република България. БАН, НСИ, Фонд за населението при ООН, Национален съвет по етнически и демографски въпроси към МС.
6. Белева, И. 2001, Политиката по заетостта и безработицата в България в преходния период. С., АИ “Проф. М.Дринов”.
7. Белева, И., В. Цанов, Г. Тишева. 2006, Гъвкавост и сигурност на пазара на труда. Примерът на България. Международно бюро по труда, субрегионален офис за Централна и Източна Европа. Будапеща.
8. Белева, И., В. Цанов, Д. Велкова. 2009, Условията на труд и качеството на заетостта в България. С., Изд. Авангард Прима.
9. Белева, И., В. Цанов, И. Зарева. Трудовият пазар в България. 1997, Свищов, Изд. СА “Д. А. Ценов”.
10. Белева, И., П. Добрев, И. Зарева, В. Цанов. 1996, Пазарът на труда в България - отражение на противоречивите икономически реалности. С. Горекс Прес.
11. БНБ, Икономически показатели, http://www.bnb.bg/bnbweb/groups/public/documents/bnb_download/s_macro_indicators_a1_xls_bg.xls
12. БСК, Доклад за състоянието на българския бизнес, Интернет, <http://www.segabg.com/online/new/articlenew.asp?>
13. България и целите на Лисабон, март 2004, Център за икономическо развитие, http://www.mi.government.bg/ind/doc_konk/LA_Bulgaria2_2.pdf
14. Владимирова, К. 2009, Икономика на труда. С., Сиела.
15. Вучева, Хр. 2001, Икономическата политика в периода 1991-2000 г. С., УИ „Стопанство”.
16. Доклад за напредъка на България в процеса на присъединяване. 2003, с. 40.
17. Дулевски, Л. 2009, Пазарът на труда. изд. Тракия.
18. Заетост и безработица. 1998, 1999, 2000, НСИ.
19. Изследване на БСК, в. „Труд”, 18.01.2011.
20. Икономиката на България до 2000 г. Икономически институт на БАН, фондация „Фридрих Еберт”, 1997, с. 28.
21. Колектив, 1993, България и Европейската общност: трансформация на пазара на труд и социалната политика с поглед към Европа. С., Изд. къща „Иван Данов”.
22. Колектив, 1994, Акционерната активност в преходната икономика. С., АИ „Марин Дринов”.
23. НСИ. Заетост и безработица, публикации от 1993 до 2009 г.
24. Постановление N 148 на Министерския съвет от 1997 г. за насърчаване на заетостта в производството на захарно цвекло (ДВ, бр. 30 от 1997 г.).
25. Постановление N 149 на Министерския съвет от 1997 г. за насърчаване на заетостта чрез отглеждането на буби за производството на пашкули (ДВ, бр. 30 от 1997 г.).
26. Постановление N 199 на Министерския съвет от 1996 г. за техническа ликвидация и консервиране на неефективни производствени мощности във въгледобива, за преодоляване на социалните последици при прекратяване или ограничаване на дейността на въгледобивни дружества (ДВ, бр. 71 от 1996 г.).

27. Постановление N 369 на Министерския съвет от 1997 г. за приемане на Наредба за образуване и разходване на средствата на фонд „Професионална квалификация и безработица” (ДВ, бр. 94 от 1997 г.).
28. Постановление N 64 на Министерския съвет от 1996 г. за предприемане на неотложни мерки за стимулиране на заетостта в производството и преработката на тютюн (обн. ДВ, бр. 30 от 1996 г.; изм. и доп. бр. 21 от 1997 г.).
29. Правителство на европейското развитие на България, 2010, Отчет, http://www.government.bg/fce/001/0226/files/Report_1year.doc
30. Решение N 20 на Министерския съвет от 1995 г. за утвърждаване и целево финансиране на Програма за младежка заетост (необнародвано).
31. Трансформациите в труда, Социална сигурност и социален диалог. 2009, изд. Сиела.
32. Устройствен правилник на АЗ, Постановление N 125 от 2004 г. (изменен с Постановление N 215 от 2005 г. и допълнен с Постановление N 124 от 2006 г.).
33. Център за изследване на демокрацията, <http://www.csd.bg/fileSrc.php?id=20590>.